

ΤΜΗΜΑ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΥΓΕΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΝΕΥΡΟΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Διευθυντής ΠΜΣ: Αναπλ. Καθηγητής ΕΥΘΥΜΙΟΣ Γ. ΔΑΡΔΙΩΤΗΣ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

“Η Διγλωσσία στον Αυτισμό”

Όνομα Επώνυμο Φοιτητή:

Δίου Μαρία

Ειδικότητα:

Λογοθεραπεύτρια

Υπεβλήθη για την εκπλήρωση μέρους των

απαιτήσεων για την απόκτηση του

Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης

«ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΝΕΥΡΟΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ»

Λάρισα, (Φεβρουάριος, 2023)

**DEPARTMENT OF MEDICINE
SCHOOL OF HEALTH AND SCIENCES
UNIVERSITY OF THESSALY**

**POSTGRADUATE STUDIES ON
COGNITIVE NEUROREHABILITATION**

**Director of the Postgraduate Program: Associate Professor EFTHIMIOS G.
DARDIOTIS**

POSTGRADUATE THESIS

“Bilingualism in Autism”

Postgraduate Student's Name:

Maria Diou

Profession:

Speech and Language Therapist

HCPC and RCSLT Registered

Submitted for partial completion of

requirements in order to obtain the

Master's Science Degree

«*COGNITIVE NEUROREHABILITATION*»

Larisa, (February, 2023)

Βεβαιώνω ότι η παρούσα διπλωματική εργασία είναι αποτέλεσμα δικής μου δουλειάς και δεν αποτελεί προϊόν αντιγραφής. Στις δημοσιευμένες ή μη δημοσιευμένες πηγές έχω χρησιμοποιήσει εισαγωγικά και όπου απαιτείται έχω παραθέσει της πηγές τους στο τμήμα της βιβλιογραφίας:

Υπογραφή:

ΜΑΡΙΑ ΔΙΟΥ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής, 2020

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΥΘΥΜΙΟΣ Γ. ΔΑΡΔΙΩΤΗΣ

ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΕΥΡΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Επιβλέπων:

Δρ. Ελένη Περιστέρη, Τμήμα Ιατρικής Λάρισας

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

1. Ελένη Περιστέρη - (*Επιβλέπων*),
2. Δαρδιώτης Ευθύμιος
3. Καραπέτσας Αργύρης

Αναπληρωματικό μέλος:

.....

“Bilingualism in Autism”

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη.....	6
Abstract	7
Εισαγωγή	8
Κεφάλαιο 1. ΑΥΤΙΣΜΟΣ.....	11
1.1 Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ): Εισαγωγή στον Αυτισμό και Ορισμός.....	11
1.2 Διαγνωστικά Κριτήρια	13
1.3 Χαρακτηριστικά Ατόμων με Αυτισμό	15
1.4 Επιπολασμός και Συννοσηρότητα.....	19
1.5 Αιτιολογικοί Παράγοντες	21
1.6 Αυτισμός, Φωνολογία και Γλωσσική Ανάπτυξη.....	22
Κεφάλαιο 2. ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ	25
2.1 Ορισμός Διγλωσσίας.....	25
2.2 Τύποι Διγλωσσίας	28
2.3 Διγλωσσία και Γνωστική Ανάπτυξη.....	32
2.4 Έρευνες για τα Οφέλη της Διγλωσσίας.....	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Διγλωσσία και αυτισμός.....	37
Συμπεράσματα	49
Βιβλιογραφία.....	51

Περίληψη

Τα παιδιά με αυτισμό παρουσιάζουν τις περισσότερες φορές σημαντικά αναπτυξιακά ελλείμματα, κατά κύριο λόγο στον τομέα της επικοινωνίας και στις γλωσσικές δεξιότητες. Για τα παιδιά με μία μητρική γλώσσα αλλά και για τα παιδιά που είναι δίγλωσσα η απόκτηση και η ανάπτυξη των γλωσσικών δεξιοτήτων διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αναπτυξιακή τους πορεία. Στα παιδιά με αυτισμό θεωρείται ότι η διγλωσσία δεν οδηγεί αυτόματα στην αδυναμία κατάκτησης των δύο γλωσσών, στις οποίες εκτίθενται τα παιδιά αυτά. Η επιτυχία ή μη της κατάκτησης των γλωσσών καθώς επίσης και ο βαθμός κατάκτησης και απόκτησης επάρκειας στις γλώσσες αυτές επηρεάζονται από κάποιους παράγοντες, με πιο σημαντικούς τη χρονική στιγμή έκθεσης αυτών των παιδιών στη νέα γλώσσα αλλά και τον χρόνο έκθεσης τους στις γλώσσες. Παρόλα αυτά οι μελέτες που αφορούν τη διγλωσσία στα παιδιά με ΔΑΦ (διαταραχή αυτιστικού φάσματος) τόσο προς τις γλωσσικές όσο και προς τις κοινωνικές τους δεξιότητες αλλά τις εκτελεστικές τους λειτουργίες είναι περιορισμένες. Για τον λόγο αυτό σκοπός αυτής της εργασίας είναι να μελετηθούν και να αξιολογηθούν οι ιδιαίτερες παράμετροι, που αφορούν τη διγλωσσία στα παιδιά που ανήκουν στο φάσμα του αυτισμού, αναδεικνύοντας την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης αυτού του θέματος.

Abstract

Children with autism most often have significant developmental deficits, primarily in communication and language skills. For monolingual and bilingual children, the acquisition and development of language skills have an essential role in their developmental trajectory. In children with autism spectrum disorder, it is considered that bilingualism does not automatically lead to an inability to acquire the two languages to which these children are exposed. The success of language acquisition and the degree of acquisition and proficiency in these languages are influenced by several factors, the most important being the period of time that these children are exposed to the new language and the timing of the exposure to the languages. However, there are limited studies on bilingualism in children with autism spectrum disorders in terms of both their language skills and their social skills and executive functions. Therefore, this research aim is to study and evaluate the specific parameters related to bilingualism in children with autism spectrum disorders, highlighting the need for further investigation of this issue.

Εισαγωγή

Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναφερθούν αναλυτικά οι διαταραχές του αυτιστικού φάσματος και οι δυσκολίες που παρουσιάζουν τα παιδιά που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού. Πιο αναλυτικά στην εργασία αυτή θα αναφερθούν τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν τα παιδιά στο φάσμα, τα διαγνωστικά κριτήρια, η γλωσσική και κοινωνική ανάπτυξη καθώς και ο επιπολασμός και η συνοσηρότητα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η διγλωσσία και σε ποιες περιπτώσεις τα άτομα μπορούν να χαρακτηριστούν χαρακτηριστούν ως δίγλωσσα. Παιδιά που μπορούν να χρησιμοποιούν με ευχέρεια δύο διαφορετικές γλώσσες, προκειμένου να μπορούν να ανταποκριθούν με αποτελεσματικό τρόπο στις επικοινωνιακές τους ανάγκες ονομάζονται δίγλωσσα. Ως προς τις μικρές ηλικίες, δίγλωσσα ονομάζονται τα παιδιά, τα οποία εκτίθενται σε δύο διαφορετικές γλώσσες πολύ νωρίς. Τα τελευταία χρόνια η διγλωσσία αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό θέμα, το οποίο έχει απασχολήσει τους εξειδικευμένους επαγγελματίες υγείας αλλά και τους γονείς, καθώς δεν ήταν πάντα θετικές οι σχετικές κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις (Roarch & van Hell, 2012). Σε γενικές γραμμές υποστηρίζεται ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι δύο ή οι περισσότερες γλώσσες μπορούν να προκαλούν σύγχυση στα αναπτυσσόμενα παιδιά. Παράλληλα έχουν διατυπωθεί αντιλήψεις συσχετισμού της διγλωσσίας με τις ειδικές μαθησιακές δυσκολίες και με την καθυστέρηση της ομιλίας σε παιδιά. Στο παρελθόν για αρκετούς εξειδικευμένους επαγγελματίες υγείας το ενδιαφέρον εστιαζόταν στη διακριτή ανάπτυξη των δύο γλωσσών και στον εντοπισμό τους σε ανταγωνιστική θέση. Επιπλέον υποστηριζόταν ότι η διγλωσσία αποτελεί παράγοντα πρόκλησης δυσκολιών για αυτά τα παιδιά στην προσπάθεια εξέλιξης αλλά και κατάκτησης τους σε ικανοποιητικό βαθμό (Garcia, 2009).

Στο τρίτο κεφάλαιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η προσπάθεια συσχετισμού της διγλωσσίας με τον αυτισμό. Όταν τα παιδιά διαγνωσθούν για πρώτη φορά με διαταραχές του φάσματος του αυτισμού (ΔΑΦ), έντονη ανησυχία προκαλεί στους γονείς ο τρόπος ανάπτυξης της γλώσσας σε αυτά τα παιδιά. Πρέπει να επισημανθεί ότι είναι ιδιαίτερα περίπλοκη η απόφαση για τις γλωσσικές πρακτικές, που είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν σε παιδιά με ΔΑΦ και κατά κύριο λόγο, εάν η πρώτη γλώσσα των γονιών δεν μπορεί να ευθυγραμμιστεί με την επίσημη γλώσσα των σχολείων (Eigsti & Bennetto, 2009). Για τη συγκεκριμένη περίπτωση είναι εξαιρετικά κρίσιμο να σταθμιστεί ο παράγοντας, που εντοπίζεται από πολλούς εξειδικευμένους επαγγελματίες υγείας και εκπαιδευτικούς, κατά πόσο οι πρακτικές

κατάκτησης της νέας γλώσσας υπάρχει περίπτωση να εντείνουν το γλωσσικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ένα παιδί λόγω ΔΑΦ. Ο αυτισμός αποτελεί ουσιαστικά μία νευροαναπτυξιακή διαταραχή, η οποία διακρίνεται για την έντονη εστίαση σε συγκεκριμένα αντικείμενα, την περιορισμένη ή υπερβολική εξάρτηση από ρουτίνες αλλά και στην περιορισμένη κοινωνική επικοινωνία και αλληλεπίδραση (Leadbitter et al., 2009). Τις περισσότερες φορές οι εξειδικευμένοι επαγγελματίες υγείας και οι γονείς αρχίζουν να κατανοούν την εμφάνιση στα παιδιά διαταραχών του φάσματος του αυτισμού, όταν παρατηρείται αδυναμία ανάπτυξης ομιλίας κατά την περίοδο των 15 έως 18 μηνών. Σε αρκετές περιπτώσεις όμως μπορεί να διαπιστώνουν το φάσμα του αυτισμού με την μειωμένη παραγωγή λέξεων σύμφωνα με την ηλικία των παιδιών, γεγονός που αποτελεί σαφή ένδειξη δυσκολίας ανάπτυξης ικανοποιητικών γλωσσικών δεξιοτήτων και γίνεται όλο και πιο αντιληπτό καθώς το παιδί μεγαλώνει. Κατά συνέπεια οι καθυστερήσεις στη γλώσσα αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες για τον εντοπισμό της εμφάνισης ΔΑΦ, ενώ αποτελεί κρίσιμο στοιχείο κατά τη διαδικασία σχεδιασμού ενός θεραπευτικού σχεδιασμού (Alpern, 2012). Σε γενικές γραμμές στην περίπτωση της ΔΑΦ σημαντικά θεωρούνται τα ελλείμματα στη στερεοτυπική συμπεριφορά, στη λεκτική και μη λεκτική επικοινωνία και στην κοινωνική αλληλεπίδραση. Ειδικότερα ως προς τη λεκτική και μη λεκτική επικοινωνία, θεωρείται, όπως ήδη επισημάνθηκε, ότι οι πιθανές δυσκολίες στη γλώσσα και η καθυστέρηση στην ανάπτυξή της αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά του αυτισμού (Ohashi et al, 2012). Για τον λόγο αυτό οι γονείς των παιδιών με αυτισμό, που αναπτύσσονται σε δίγλωσσο περιβάλλον καλούνται να αποφασίσουν τη γλωσσική επιλογή για την ανάπτυξη της επικοινωνίας με τα παιδιά τους. Στο πλαίσιο αυτό σημαντικό δίλημμα για αυτές τις οικογένειες αποτελεί σε αρκετές περιπτώσεις η χρησιμοποίηση μίας μόνο γλώσσας για την εκπαίδευση και την επικοινωνία των παιδιών με αυτισμό, ή σε αντίθεση η επιλογή της χρήσης και των δύο ομιλούμενων γλωσσών του περιβάλλοντος από τα παιδιά αυτά. Εξειδικευμένοι επαγγελματίες υγείας, παιδαγωγοί και εκπαιδευτικοί συμβουλεύουν τις περισσότερες φορές τους γονείς να μιλούν με τα παιδιά τους μόνο μία γλώσσα, με στόχο την αποφυγή επιπρόσθετων γλωσσικών διαταραχών αλλά και καθυστερήσεων στην ανάπτυξη ορθού γλωσσικού συλλογισμού και την αποτροπή τελικώς γλωσσικής σύγχυσης (Rogers, 2005).

Σε αρκετές έρευνες σήμερα παρουσιάζεται όμως ότι η διγλωσσία δεν επηρεάζει αρνητικά την ανάπτυξη της γλώσσας σε παιδιά με αυτισμό. Παρόλα αυτά οι έρευνες στον τομέα αυτό θεωρούνται περιορισμένες, ενώ επίσης στερούνται μονογλωσσικής ομάδας σύγκρισης και περιορίζονται κατά κύριο λόγο στην απόκτηση γλωσσών πρώιμης διγλωσσίας.

Στο πλαίσιο αυτό εκπαιδευτικοί, επαγγελματίες υγείας και λογοθεραπευτές διατυπώνουν σε αρκετές περιπτώσεις αντικρουόμενες απόψεις και υποβάλλουν αντιφατικές προτάσεις για τη δίγλωσση εκπαίδευση (Kelley et al., 2006).

Επίσης οι υποστηρικτές της ανάγκης να περιοριστεί η έκθεση σε πολλές γλώσσες διατυπώνουν την αντίληψη ότι η ανατροφή των παιδιών σε ένα δίγλωσσο ή πολύγλωσσο περιβάλλον μπορεί να οδηγήσει στην επιδείνωση των προβλημάτων επικοινωνίας, τα οποία είναι εγγενή στα παιδιά με αυτισμό. (Yu, 2009).

Υπάρχουν όμως και γονείς που θεωρούν ότι το να μιλούν τα παιδιά τους και μία δεύτερη γλώσσα μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα ωφέλιμο για αυτά τα παιδιά και όχι μόνο στον επικοινωνιακό τομέα. Τα δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό εμφανίζονται επίσης πιο ικανά να αλλάζουν τις διάφορες καθημερινές τους δραστηριότητες πιο γρήγορα σε σχέση με τους συνομηλίκους τους που μιλούν μια μόνο γλώσσα επιδεικνύοντας μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα σε περιβάλλοντα που έχουν νέα ερεθίσματα (Kelley et al., 2006). Κατανοώντας, λοιπόν, τις αντικρουόμενες απόψεις για τον ρόλο της διγλωσσίας στην περίπτωση των παιδιών με αυτισμό, σκοπός αυτής της εργασίας είναι να μελετηθεί και να αξιολογηθεί η διγλωσσία στα παιδιά με διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού. Τέλος, η διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος θεωρείται σημαντική, γιατί μπορεί να διευκολύνει τη λήψη σημαντικών αποφάσεων από τα μέλη του οικογενειακού τους περιβάλλοντος ως προς την εκπαίδευση και τη φροντίδα των παιδιών τους με βάση τον ρόλο της διγλωσσίας στα παιδιά με αυτισμό.

Καταληκτικά η εργασία κλείνει με τα συμπεράσματα όπου μετά την ανάλυση των ερευνών που παρουσιάστηκαν στην εργασία επισημαίνονται τα οφέλη και όχι μόνο της διγλωσσίας.

Κεφάλαιο 1. ΑΥΤΙΣΜΟΣ

1.1 Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ): Εισαγωγή στον Αυτισμό και Ορισμός

Η Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ) είναι μια νευροαναπτυξιακή διαταραχή, η οποία διατηρείται δια βίου στο άτομο. Ο αυτισμός έχει ως έντονο αναγνωριστικό χαρακτηριστικό τα ελλείμματα στην ικανότητα επικοινωνίας και κάποια βασικά ελλείμματα στην κοινωνική αλληλεπίδραση. Τα ελλείμματα αυτά δυσκολεύουν το άτομο στην καθημερινή του προσπάθεια να ενταχθεί ομαλά στο κοινωνικό περιβάλλον και δεδομένου ότι εμφανίζεται κατά την πρώιμη αναπτυξιακή περίοδο, συνιστάται η πρώιμη αποτελεσματικής παρέμβαση προκειμένου να μην υφίστανται αρνητικές επιπτώσεις στην προσωπική ανάπτυξη και στην ένταξη του στο κοινωνικό περιβάλλον (Wenar & Kerig, 2008).

Κατά την εννοιολογική προσέγγιση του όρου του αυτισμού και σύμφωνα με το DSM-V (Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών, πρόκειται για την πέμπτη έκδοση που επικαιροποιήθηκε το 2013), είναι απαραίτητο να αναφερθούν τα κοινωνικά και επικοινωνιακά ελλείμματα, όπως επίσης και η ύπαρξη μειωμένου ενδιαφέροντος ενασχόλησης με ποικιλία δραστηριοτήτων από τα άτομα που υπάγονται στο φάσμα του αυτισμού, καθώς βασική ένδειξη είναι οι επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές, μέσα από παρατηρούμενα μοτίβα συμπεριφοράς, ενδιαφερόντων και δραστηριοτήτων (APA, 2013).

Ο ορισμός του αυτισμού περιλαμβάνει τη διατύπωση των κριτηρίων με τα οποία επιτυγχάνεται η διάγνωσή του, η λίστα των οποίων ανανεώθηκε με την νέα έκδοση του Διαγνωστικού και Στατιστικού Εγχειριδίου Ψυχικών Διαταραχών. Έτσι, ενώ στο DSM-IV υπήρχαν τρεις προϋποθέσεις που έπρεπε να πληρούνται για να προσδιοριστεί η διάγνωση του αυτισμού, με την ανανέωση του εγχειριδίου οι προϋποθέσεις αυτές έγιναν δύο και είναι οι παρακάτω

- i. Επίμονα ελλείμματα στην κοινωνική επικοινωνία και την κοινωνική αλληλεπίδραση σε πολλαπλά πεδία
- ii. Περιορισμένα και επαναλαμβανόμενα μοτίβα συμπεριφοράς, ενδιαφερόντων ή δραστηριοτήτων (Hodges et al., 2020).

Για τη διάγνωση του αυτιστικού φάσματος, λοιπόν, μπορεί να υπάρξει εστίαση στα βασικά χαρακτηριστικά διάγνωσής τους και στις βασικές εκδηλώσεις συμπεριφοράς των ατόμων στο φάσμα του αυτισμού. Το γεγονός ότι η διαταραχή αυτή συνοδεύεται από σημαντικά ελλείμματα στο λεκτικό-επικοινωνιακό και κοινωνικό πεδίο με την παράλληλη εμφάνισή της περίπου στην ηλικία των τριών ετών, συνεπάγεται σημαντικές δυσκολίες στην μαθησιακή εμπειρία των ατόμων με αυτισμό. Επιπλέον, οι στερεοτυπικές κινήσεις και η συνεχής ανάγκη για διατήρηση μιας ρουτίνας (τα άτομα με διαταραχή αυτιστικού φάσματος αντιδρούν έντονα στην αλλαγή και στο στοιχείο του καινούριου) μπορούν να προσδιοριστούν ως στοιχεία εννοιολογικής προσέγγισης του αυτισμού. Ακόμη, είναι σύνηθες τα άτομα με αυτισμό να επιδεικνύουν έντονες αντιδράσεις στο βίωμα συνηθισμένων αισθητηριακών ερεθισμάτων: μπορεί λοιπόν, να αντιδράσουν υπερβολικά στο άκουσμα ενός ήχου ή να επηρεαστούν έντονα από την έκθεση σε πλούσια οπτικά ερεθίσματα (Federal Register, 2006).

Ο όρος “φάσμα” (Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος) φανερώνει ότι πρόκειται για μια κατάσταση με μία ευρεία γκάμα χαρακτηριστικών και ένα ευρύ πεδίο δεξιοτήτων. Τα άτομα με αυτισμό έχουν έναν ιδιαίτερο τρόπο ανταπόκρισης στα μηνύματα και τα ερεθίσματα που λαμβάνουν από το περιβάλλον τους, τόσο αισθητηριακά όσο και κοινωνικά, με αποτέλεσμα να καθίσταται ασαφής η οποιαδήποτε προσέγγιση που εστιάζει σε μεμονωμένα χαρακτηριστικά του αυτιστικού φάσματος.

Έτσι, ο αυτισμός είναι μια διαταραχή με πολλούς υπο-τύπους, ο χαρακτηρισμός των οποίων πιθανολογείται ότι μπορεί να προέλθει από τις διάφορες μεταβολές που διαμορφώνονται από γεννητικές ανωμαλίες (γενετική μετάλλαξη ή ανομοιομορφία καθώς και κάποιο πιθανό μικρόβιο στην έγκυο), παρόλα αυτά κάθε περίπτωση είναι μοναδική και διαφορετική και τα άτομα με αυτισμό δεν χρίζουν από την εφαρμογή του ίδιου βαθμού παρεμβάσεων. Υπάρχουν περιπτώσεις ατόμων που έχουν διαγνωστεί με αυτισμό και ζουν με απόλυτη λειτουργικότητα στην καθημερινότητά τους, ανεξάρτητα και χωρίς την ανάγκη για ουσιαστική υποστήριξη (Autism speaks, 2017).

1.2 Διαγνωστικά Κριτήρια

Τα διαγνωστικά κριτήρια για τον προσδιορισμό της διαταραχής αυτιστικού φάσματος έχουν επαναδιατυπωθεί, με πιο πρόσφατη την αναθεώρηση στο DSM-V (Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών) το 2013, με αναπροσαρμογές στις αναφορές και τα διαγνωστικά κριτήρια για τον αυτισμό του DSM-IV. Σύμφωνα με τους Hodges et al. (2020), ο αυτισμός αναφέρεται ως νευροαναπτυξιακή διαταραχή με βασικές χαρακτηριστικές ενδείξεις την επικοινωνιακή και κοινωνική ελλειμματική αλληλεπίδραση και την εμφάνιση μοτίβων συμπεριφοράς, ενδιαφερόντων και ενασχολήσεων. Στην προηγούμενη έκδοση οι ενδείξεις αυτές συμπεριλάμβαναν:

- a. Μη ποιοτική κοινωνική αλληλεπίδραση
- b. Μη ποιοτική επικοινωνιακή αλληλεπίδραση
- c. Περιορισμένα επαναλαμβανόμενα μοτίβα συμπεριφοράς, ενδιαφερόντων και ενασχολήσεων

Η ομοιότητα στα βασικά κριτήρια με την επικαιροποίηση του DSM είναι εμφανής, ωστόσο μείζονος σημασίας είναι η αλλαγή σε βασικούς όρους που χρησιμοποιήθηκαν ωρίτερα για τον χαρακτηρισμό των ενδείξεων της διαταραχής: στην προγενέστερη έκδοση υπήρξαν οι όροι της “ποιοτικής δυσλειτουργίας” (“*Qualitative impairment*”), οι οποίοι με την ανανέωση αφαιρέθηκαν και πλέον τα χαρακτηριστικά εκείνα που προσέγγιζαν τη διαταραχή ως βλάβη χαρακτηρίζονται ως έμμονα ελλείμματα, απομακρύνοντας την ιδέα της αντίληψης της διαταραχής αυτής ως μιας ασθένειας.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το DSM-V τα διαγνωστικά κριτήρια συμπεριλαμβάνουν:

(A) Τα **ελλείμματα** που εκδηλώνονται στα παρακάτω (αρκεί να πληρείται ένα μόνο κριτήριο από τα παρακάτω για να προκύψει διάγνωση):

- ✓ Κοινωνική και συναισθηματική αμοιβαιότητα, ελλιπής αντίληψη και ανταπόκριση σε κοινωνικοσυναισθηματικές ενδείξεις.
- ✓ Συμπεριφορές και αντιδράσεις που αφορούν την επικοινωνιακή δεξιότητα, συχνά η διαταραχή συνοδεύεται από μη λεκτικές ενδείξεις.
- ✓ Διαμόρφωση κοινωνικών σχέσεων: τα άτομα με αυτισμό δυσκολεύονται να κατανοήσουν τους τρόπους ανάπτυξης σχέσεων μέσα

από κοινωνική αλληλεπίδραση και πολύ συχνά δυσκολεύονται να αναπτύξουν σχέσεις εντός ενός κοινωνικού κύκλου.

(B) Τα μοτίβα που εκδηλώνονται στα παρακάτω (αρκεί να πληρούνται δύο κριτήρια από τα παρακάτω για να προκύψει διάγνωση):

- ✓ Κινήσεις επαναλαμβανόμενες και στερεοτυπικές: συχνά τα άτομα με αυτισμό χρησιμοποιούν κάποιο αντικείμενο με συγκεκριμένο και επαναλαμβανόμενο τρόπο. Επιπλέον, μπορεί να παρατηρηθεί, στο πλαίσιο των επαναλαμβανόμενων συμπεριφορών, να χρησιμοποιούν ένα συγκεκριμένο μοτίβο λόγου.
- ✓ Επιμονή στην διατήρηση της ομοιομορφίας: τα άτομα με αυτισμό συχνά επιδεικνύουν έντονη προσκόλληση σε συγκεκριμένες ρουτίνες στην καθημερινότητά τους, των οποίων τις αλλαγές δεν αποδέχονται. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ότι υιοθετούν συγκεκριμένες τελετουργικές συμπεριφορές, είτε πρόκειται για κινησιολογικές είτε για λεκτικές αντιδράσεις.
- ✓ Ασυνήθιστης έντασης προσκόλληση και εστίαση σε συγκεκριμένες ενέργειες και ενασχόληση με δραστηριότητες περιορισμένες.
- ✓ Ασυνήθιστη ανταπόκριση σε αισθητηριακά ερεθίσματα: Τα άτομα με αυτισμό μπορεί να εκδηλώσουν είτε ελλιπή αντίδραση, είτε υπερβολικά έντονη αντίδραση σε αισθητηριακές διαστάσεις του περιβάλλοντός τους.

(C) Τα κριτήρια που αφορούν τα συμπτώματα (απαιτείται η πλήρωση τριών αναφερόμενων προϋποθέσεων για τη διάγνωση):

- ✓ Τα συμπτώματα και οι διάφορες ενδείξεις εμφανίζονται στην πρώιμη αναπτυξιακή περίοδο.
- ✓ Τα συμπτώματα της διαταραχής προκαλούν σημαντική έκπτωση στη λειτουργικότητα του ατόμου σε διάφορα πεδία της καθημερινής ζωής του (εκπαιδευτικό, επαγγελματικό, κοινωνικό και επικοινωνιακό πεδίο)
- ✓ Για προσδιορισμό της Διαταραχής Αυτιστικού Φάσματος δεν πρέπει τα συμπτώματα του ατόμου «καλύπτονται» από τη διάγνωση της νοητικής υστέρησης ή άλλου είδους αναπτυξιακή διαταραχή, αν και ο εν λόγω

χαρακτηρισμός είναι δύσκολος, καθώς συχνά οι δύο διαταραχές συνυπάρχουν. (Wenar & Kerig, 2008)

Αντίστοιχο διαγνωστικό εργαλείο, η τελευταία έκδοση (10^η), είναι το ICD-10. Όσον αφορά τον προσδιορισμό των διαγνωστικών κριτηρίων τα δύο αυτά εργαλεία, ICD-10 και DSM-V έχουν μια κοινή προσέγγιση και βρίσκονται σε συμφωνία, προκρίνοντας ως βασικότερα κριτήρια την εμφάνιση δυσκολιών κοινωνικής αλληλεπίδρασης, την εμφάνιση επικοινωνιακών δυσκολιών και τέλος την εμφάνιση στερεοτυπικών επαναλαμβανόμενων συμπεριφορών, δραστηριοτήτων και ενδιαφερόντων. Οι αλλαγές στα διαγνωστικά κριτήρια σύμφωνα με τις τελευταίες προσεγγίσεις των διαγνωστικών συστημάτων ICD-10 και DSM-V έχουν αξία ως προς την αντιμετώπιση βασικών προβλημάτων που προέκυψαν από την δημοσίευση κι εφαρμογή των προηγούμενων εκδόσεων των διαγνωστικών εργαλείων.

Αρχικά, το γεγονός ότι δεν υπήρξε διαγνωστική διαφοροποίηση για τα άτομα με σύνδρομο Asperger ή για άτομα με Διάχυτη Αναπτυξιακή Διαταραχή μη προσδιοριζόμενη αλλιώς οδηγούσε σε σύγχυση κατά τη διάγνωση και κατά την εφαρμογή των σχετικών παρεμβάσεων. Με διαχωρισμό των διαταραχών και σαφή αναφορά στα διαγνωστικά κριτήρια της εκάστοτε διαταραχής είναι εφικτό οι επαγγελματίες υγείας και οι διαγνωστικοί φορείς (ΚΕΠΑ, νοσοκομεία και Ιατροπαιδαγωγικά κέντρα) να προχωρούν σε έγκυρες διαγνώσεις, χωρίς να ελλοχεύουν κίνδυνοι για χρήση της λάθος ορολογίας στο πλαίσιο της διάγνωσης, με αποτέλεσμα την υπονόμηση της ταυτότητας του ατόμου με διαταραχή. (Νόηση, 2018).

1.3 Χαρακτηριστικά Ατόμων με Αυτισμό

Από τις αναφορές των διαγνωστικών κριτηρίων σύμφωνα με την τελευταία έκδοση των διαγνωστικών εργαλείων είναι σαφή α χαρακτηριστικά που αναμένεται να εκδηλώνονται από άτομα με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος. Μέχρι στιγμής έχει καταστεί σαφές ότι η Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος είναι μια διαταραχή με ιδιαίτερη ανομοιογένεια και καλύπτει ένα μεγάλο ευρύ φάσμα παιδιών με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ιδιομορφίες όπως προαναφέρθηκε. Κάθε άτομο μπορεί να έχει τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις δικές τους ιδιαίτερες δεξιότητες, μπορεί να εκδηλώνει διαφορετικά επίπεδα λειτουργικότητας και συνεπώς, να συνθέτει μια διαφορετική κλινική εικόνα.

Πάντως, θα μπορούσε να λεχθεί ότι ο αυτισμός ως νευροαναπτυξιακή διαταραχή οδηγεί στην εκδήλωση κάποιων χαρακτηριστικών στα άτομα τόσο στο σωματικό επίπεδο όσο και στο κοινωνικό. Τα σωματικά χαρακτηριστικά μπορούν να προσδιοριστούν ως “ελάσσονα” (Μανιφάβα & Κελέση, 2015: 176), αφού στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν κάποια ευκρινή χαρακτηριστικά που να παραπέμπουν στην κλινική εικόνα ενός ατόμου με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος, πέρα από κάποιες μικρές ανωμαλίες/δυσμορφίες, όπως παραδείγματος χάριν, στο σχήμα των αυτιών. Τουναντίον, τα άτομα με διαταραχή αυτιστικού φάσματος πολλές φορές έχουν μια ιδιαίτερα γοητευτική εικόνα και χαρακτηρίζονται από τον περίγυρό τους ως ελκυστικά άτομα.

Ως προς την κοινωνική συμπεριφορά, όμως, οι ενδείξεις είναι πιο σαφείς και η κλινική εικόνα είναι ανομοιογενή μεν, αλλά παρουσιάζει πιο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Στα βρέφη εντοπίζεται ότι δεν υπάρχει το κοινωνικό χαμόγελο και ότι δεν παρουσιάζουν κάποια διάθεση για αγκαλιά από τους ενήλικες. Μεγαλώνοντας, τα βρέφη με ΔΑΦ δείχνουν να μην αναγνωρίζουν τα πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντός τους και κατά την ανάπτυξή τους εμφανίζουν σχετική καθυστέρηση ως προς τη γλωσσική δεξιότητα. Τα ελλείμματα στη γλωσσική ανάπτυξη μπορεί να περιλαμβάνουν μη λεκτική συμπεριφορά ή την χρήση μικρών φράσεων ή λέξεων, και μάλιστα με τρόπο στερεοτυπικό (Μανιφάβα & Κελέση, 2015).

Επιπρόσθετα, τα παιδιά με αυτισμό εμφανίζουν τα εξής έκδηλα χαρακτηριστικά:

- Κατά την αναπτυξιακή τους πορεία τα παιδιά με ΔΑΦ εκδηλώνουν συμπεριφορές με επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά μοτίβα, που μπορεί να περιλαμβάνουν κινήσεις με το σώμα, χειρονομίες με τα χέρια, εκφράσεις του προσώπου ή χρήση συγκεκριμένων λέξεων ή φράσεων, σε περίπτωση που δεν ενυπάρχει το χαρακτηριστικό της αφωνίας.
- Άλλα σημαντικά και συνήθη χαρακτηριστικά των παιδιών με αυτισμό είναι η ανεξήγητη εφίδρωση (που δε συνοδεύεται δηλαδή από την υπερβολική κίνηση), ενώ παράλληλα μπορεί να συνυπάρχουν προβλήματα με το αναπνευστικό σύστημα.
- Υπερευαισθησία ή υψηλά επίπεδα ανοχής στον πόνο ή σε άλλα αισθητηριακά ερεθίσματα.
- Ισχυρή αίσθηση αποσυντονισμού στις αλλαγές του περιβάλλοντος όπως το έχει συνηθίσει το παιδί και ακραίες αντιδράσεις σε περίπτωση μεταβολών (Μανιφάβα & Κελέση, 2015: 176).

Τα παιδιά με αυτισμό, λοιπόν, όπως αναφέρεται και στη Λαθισιωτάκη (2005) συχνά παρουσιάζουν αργή εξέλιξη στη γλωσσική ανάπτυξη, κι αυτό είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της διαταραχής αυτής. Μάλιστα, δεν πρόκειται για μια ανεπαίσθητη καθυστέρηση, που θα μπορούσε να παραβλέπεται και να αξιολογείται ως φυσιολογική υπό προϋποθέσεις, αλλά για σοβαρή επιβράδυνση, σε βαθμό που η γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού με ΔΑΦ δε συμβαδίζει με τις απαιτήσεις της γλωσσικής ανάπτυξης ανά το ηλικιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται το παιδί. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει κάποια διαγνωσμένη βιολογική ή αναπτυξιακή διαταραχή, όπως η νοητική υστέρηση, η σοβαρή αυτή καθυστέρηση μπορεί να καταστεί ισχυρή ένδειξη της Διαταραχής Αυτιστικού Φάσματος.

Όσον αφορά τη γλωσσική ανάπτυξη, τα παιδιά με αυτισμό εκδηλώνουν εμφανή ελλείμματα στην αντίληψη της πραγματολογικής χρήσης της γλώσσας, καθώς δεν αντιλαμβάνονται τα στοιχεία και τα περιβάλλοντα της κοινωνικής επικοινωνίας πίσω από τις επιλεγόμενες λέξεις και τα νοήματα που λαμβάνουν από το λόγο. Έτσι, αδυνατούν να αντιληφθούν τις ενδείξεις ειρωνείας και σαρκασμού, προσδίδοντας κυριολεκτική σημασία στις φράσεις που ακούν, αδυνατούν να επιδείξουν εν συνείδηση και ευγένεια, ενώ συχνά χαρακτηρίζονται από επίμονη απροθυμία στο συμβιβασμό και την προσπάθεια συνεννόησης. Φυσικά, δεν υπάρχει κάποια συμπεριφορική διαταραχή πίσω από αυτά τα χαρακτηριστικά, αλλά η ελλιπής γλωσσική ανάπτυξη και η ελλιπής κατανόηση των σημείων του λόγου και της βαθύτερης πρόθεσης του ομιλητή, επομένως φαίνεται και πάλι πως πρόκειται για έλλειμμα κοινωνικής επικοινωνίας. Αυτές οι γνώσεις είναι απαραίτητες για τους ανθρώπους που αλληλοεπιδρούν με άτομα με ΔΑΦ προκειμένου να αντιλαμβάνονται τα αίτια της ελλιπούς συνεννόησης με τα οποία ενδέχεται να έρθουν αντιμέτωποι οι συνομιλητές τους.

Τα έντονα χαρακτηριστικά που αποδεικνύουν την έλλειψη πραγματολογικής αντίληψης στα παιδιά με αυτισμό είναι:

- **Η έλλειψη ποικιλίας στις επικοινωνιακές συμπεριφορές:** Τα άτομα με αυτισμό συνήθως χρησιμοποιούν το λόγο μόνο για να απευθυνθούν σε κάποιον για κάποιο κυριολεκτικό αίτημα, ζητώντας κάτι ή απαντώντας σε κάποια ερώτηση. Έτσι, οι προθέσεις των ατόμων με αυτισμό κατά την επικοινωνία είναι πολύ συγκεκριμένες, αφού δεν αναπτύσσουν τις επικοινωνιακές τους δεξιότητες για εύρος αλληλεπιδράσεων (για παράδειγμα, για να παρηγορήσουν το συνομιλητή τους, για να τον συγχαρούν ή να σχολιάσουν κάτι στο πλαίσιο

διαλόγου, να εκφραστούν βάσει κοινωνικών κανόνων, να εκφράσουν λογικά συμπεράσματα σε σχέση με κάποιο προβληματισμό, κ.α.). Ο βαθμός στον οποίο ισχύει η παραπάνω παρατήρηση είναι τόσο μεγάλος, που οδηγεί στο εύλογο συμπέρασμα ότι τα παιδιά με αυτισμό δεν συνομιλούν, απλά ορισμένες φορές χρησιμοποιούν το λόγο.

- **Η έλλειψη βλεμματικής επαφής:** Ένα βασικό συστατικό της κοινωνικής επικοινωνίας είναι η ύπαρξη βλεμματικής επαφής μεταξύ των συνομιλητών. Βάσει κοινωνικών κανόνων, υπάρχει μια φυσιολογική απαίτηση για βλεμματική επαφή, η οποία όταν δεν τηρείται (είτε διαρκεί περισσότερο από το επιτρεπτό χρονικό περιθώριο διατήρησης της φυσιολογικής οπτικής επαφής, είτε διαρκεί λιγότερο ή απουσιάζει εντελώς) είναι δείγμα ύπαρξης κάποιας διαταραχής. Στον αυτισμό, υπάρχει χαρακτηριστική απουσία της βλεμματικής επαφής του ατόμου με ΔΑΦ με το συνομιλητή του.

- **Η έλλειψη στη δεξιότητα διατήρησης της εστιασμένης προσοχής:** Τα άτομα με αυτισμό έχουν περιορισμένο εύρος ενδιαφερόντων και ενασχολήσεων. Κατά την ενασχόλησή τους μάλιστα με συγκεκριμένες δραστηριότητες ή αντικείμενα, η εστίαση που επιδεικνύουν είναι έντονη, ίσως περισσότερο από όσο δικαιολογεί η ενασχόληση (για παράδειγμα μπορεί να παρατηρούν για αρκετή ώρα και με ιδιαίτερα έντονο τρόπο ένα ασήμαντο για τον υπόλοιπο πληθυσμό αντικείμενο, όπως έναν ανεμιστήρα). Όταν τους ζητείται να συγκεντρώσουν την προσοχή τους σε κάτι άλλο, που δεν εμπίπτει στα ενδιαφέροντά τους, είναι πιθανό να αποσυντονιστούν σύντομα και η προσοχή τους να εστιαστεί και πάλι στο πραγματικό τους έντονο ενδιαφέρον. Το ίδιο ισχύει και κατά την επικοινωνία με άλλους, καθώς είναι πολύ πιθανό να μην μπορέσουν να διατηρήσουν την προσοχή τους στο περιεχόμενο του διαλόγου για αρκετό χρονικό διάστημα.

- **Η έλλειψη μη λεκτικής επικοινωνίας:** Όταν κάποιος συνομιλεί με τα άτομα του περιβάλλοντός του χρησιμοποιεί τη μη λεκτική επικοινωνία για να υπερτονίσει το περιεχόμενο του λόγου του. Μέσα από κινήσεις της γλώσσας του σώματος, μέσα από εκφράσεις του προσώπου και συγκεκριμένες κινήσεις των χεριών ή της γενικότερης στάσης σώματος που διατηρεί το άτομο, προωθεί

συγκεκριμένα μηνύματα στους συνομιλητές του. Μια ειρωνική έκφραση προσδίδει ειρωνική σημασία σε μια φράση, μια κίνηση του χεριού υπογραμμίζει τη σημασία μιας λέξης στην πρόταση, η στάση του σώματος μπορεί να εκφράζει ότι ο συνομιλητής δεν είναι απόλυτα δεσμευμένος στη συζήτηση. Ένα άτομο με αυτισμό, όχι μόνο αδυνατεί να κατανοήσει τα μηνύματα αυτά, αλλά και να τα παράγει. Πολλές φορές μάλιστα κατά την οποιαδήποτε κοινωνική αλληλεπίδραση, και φυσικά και στο πλαίσιο της επικοινωνίας, τα άτομα με αυτισμό συνηθίζουν να διατηρούν μια ουδέτερη και “ρομποτική” θα έλεγε κανείς στάση (Wilkinson, 2017).

Ένας από τους λόγους που η διαταραχή αυτή είναι τόσο πολύπλοκη ως προς τη διάγνωση και τον εντοπισμό των χαρακτηριστικών των ατόμων με τη διαταραχή αυτή είναι η υψηλή ανομοιογένεια που χαρακτηρίζει όλες τις παραπάνω διαστάσεις σε σχέση με τα κριτήρια και τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν. Η ίδια έλλειψη ομοιογένειας ισχύει και στο εύρος των διανοητικών λειτουργιών των ατόμων με ΔΑΦ. Την ίδια στιγμή που υψηλό ποσοστό των ατόμων με αυτισμό παρουσιάζουν σημαντικό βαθμό υστέρησης στο νοητικό δυναμικό, υπάρχει και ένα αξιόλογο ποσοστό ατόμων με αυτισμό με νοημοσύνη άνω του μέσου όρου. Παράλληλα, τα άτομα με αυτισμό είναι σύνηθες να εκδηλώνουν ιδιαίτερα ταλέντα σε συγκεκριμένες δεξιότητες, όπως είναι κάποιες τέχνες (ζωγραφική, μουσική) ή κάποιες νοητικές δεξιότητες (ταχύτατοι μαθηματικοί υπολογισμοί). Όλες αυτές οι δεξιότητες ή τα ελλείμματα είναι τόσο ασύμφωνα μεταξύ τους που καθιστούν πραγματικά δύσκολη υπόθεση τον προσδιορισμό των πτυχών της διαταραχής αυτής (Λασιθιωτάκη, 2005).

1.4 Επιπολασμός και Συννοσηρότητα

Η διάγνωση και ο προσδιορισμός του επιπολασμού της διαταραχής, όπως επίσης και η αναφορά σε πιθανότητες και ενδείξεις συννοσηρότητας αποτελούν μια εξίσου περίπλοκη υπόθεση, μια πρόκληση που οφείλεται στον παράγοντα ανομοιογένειας που χαρακτηρίζει τη Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος. Οι προκλήσεις αυτές ξεκινούν ήδη από την προσπάθεια εντοπισμού των διαγνωστικών κριτηρίων: δεδομένου ότι τα περισσότερα κριτήρια αφορούν

παράγοντες που εμφανίζονται αργότερα κατά την ανάπτυξη του ατόμου (όπως είναι η γλωσσική δεξιότητα και η κοινωνική έκφραση και συμπεριφορά) είναι ιδιαίτερα δύσκολο ένα βρέφος στον πρώτο χρόνο να διαγνωστεί με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος. Επιπλέον, ακόμη και κατά την πρώιμη αναπτυξιακή περίοδο και αφού κρίνεται ότι είναι εφικτό να αναγνωριστούν κάποια διαγνωστικά κριτήρια, η ένταση των συμπτωμάτων μπορεί να οδηγήσει σε χαρακτηρισμό ή αποχαρακτηρισμό της διαταραχής. Γενικότερα, η σοβαρότητα των ελλειμμάτων που εμφανίζουν τα άτομα με αυτισμό στα πεδία που αναμένεται να έχουν ελλείψεις, μπορούν είτε να καθυστερήσουν το χρόνο της διάγνωσης είτε να τον επισπεύσουν (Wenar & Kerig, 2008).

Σύμφωνα με τους Σερετόπουλο και συν. (2020), ο επιπολασμός του αυτισμού υπολογίζεται ότι κυμαίνεται μεταξύ 1-3% σε άτομα παιδικής και εφηβικής ηλικίας σε Ευρώπη, Ασία και Αμερική, ενώ 7.6 ανά 1.000 άτομα είναι διαγνωσμένα με τη διαταραχή αυτή σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) αναφέρει ότι 1/160 άτομα έχουν τη διαταραχή αυτή, και έτσι ο αυτισμός αποτελεί την πιο συνηθισμένη νευροαναπτυξιακή διαταραχή παγκοσμίως. Οι Wenar & Kerig (2008) αναφέρουν ότι η διάγνωση αυτισμού είναι περισσότερο συνήθης στα αγόρια από ότι στα κορίτσια, κατά μια αναλογία 2.6-5.7: 1. Φυσικά, με τη διενέργεια περισσότερο έγκυρων και έγκαιρων διαγνώσεων, με ακρίβεια στον προσδιορισμό των διαγνωστικών κριτηρίων όπως αναδιατυπώνονται στο πιο πρόσφατο διαγνωστικό εγχειρίδιο DSM-V και χωρίς ουσιαστικές καθυστερήσεις στον εντοπισμό τους, οι αριθμοί που εκφράζουν τον επιπολασμό του αυτισμού θα μπορούσαν να είναι και υψηλότεροι.

Αυτή η αναφορά περί υψηλότερων ποσοστών επιπολασμού, αποδεικνύεται από τις αναφορές του ΠΟΥ, κατά τις οποίες το 2018 σημειώθηκε σημαντική αύξηση στον αριθμό των διαγνωσμένων ατόμων με αυτισμό, κάτι που οφείλεται στην προσεκτική προσέγγιση του καθορισμού των διαγνωστικών κριτηρίων και στη συχνότητα διενέργειας διαγνωστικών ελέγχων (WHO, 2018).

Όσον αφορά τη συννοσηρότητα, ο αυτισμός συνήθως συνυπάρχει με νοητική υστέρηση, ΔΕΠ-Υ, αγχώδεις διαταραχές, ή κάποιες εγκεφαλικές παθολογίες, όπως είναι οι επιληπτικές κρίσεις (Wenar & Kerig, 2008). Γενικότερα, κατά τη διάγνωση της Διαταραχής Αυτιστικού Φάσματος παρατηρείται ότι εντοπίζονται παράλληλα και άλλες αναπτυξιακές διαταραχές και ψυχικές ή γενετικές νόσοι. Ορισμένα στοιχεία για τη συννοσηρότητα ΔΑΦ με άλλες νόσους παρέχονται παρακάτω:

- Στο ποσοστό 83% ανέρχεται ο εντοπισμός συννοσηρότητας ΔΑΦ με άλλες αναπτυξιακές διαταραχές (επιληψία, οζώδης σκλήρυνση, ερπητική εγκεφαλίτιδα, Διάσπαση Προσοχής και Υπερκινητικότητα, μαθησιακές δυσκολίες).
- Αντιστοίχως, ο αυτισμός εμφανίζει συννοσηρότητα με άλλες ψυχικές διαταραχές κατά 10%.
- Αυτισμός με συνυπάρχουσες παθολογικές καταστάσεις: περιλαμβάνει γαστρεντερικά προβλήματα, νευρομυϊκές διαταραχές, οπτικά ή ακουστικά ελλείμματα, προβλήματα λειτουργίας του ανοσοποιητικού συστήματος.
- Στις ψυχικές διαταραχές συμπεριλαμβάνονται οι αγχώδεις διαταραχές, οι οποίες συνήθως προκαλούνται από την υπερευαισθησία των ατόμων με αυτισμό στα αισθητηριακά ερεθίσματα, με το άγχος που προκαλείται από την πρόσληψη των ερεθισμάτων.
- Επιπλέον, ιδιαίτερα συνηθισμένη είναι η συνύπαρξη καταθλιπτικής διαταραχής, ιδεοψυχαναγκαστικής διαταραχής (με την επίμονη εστίαση των ατόμων με ΔΑΦ στην ομοιομορφία και την τάξη είναι δύσκολος ο διαχωρισμός των δύο διαταραχών), όπως επίσης και η διαταραχή ύπνου (Σερετόπουλος και συν., 2020: 175).

1.5 Αιτιολογικοί Παράγοντες

Στους αιτιολογικούς παράγοντες εμφάνισης της Διαταραχής Αυτιστικού Φάσματος εντοπίζονται βιολογικά αίτια, με αναφορά σε νευροχημικά και νευροανατομικά δεδομένα. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει αναφορά σε γενετική ετερογένεια κατά την ανάπτυξη των ατόμων με αυτισμό στο βιολογικό γονιδιακό επίπεδο, ώστε οι διάφορες ανωμαλίες καταλήγουν να έχουν ως αποτέλεσμα την κοινή κλινική εικόνα της Διαταραχής Αυτιστικού Φάσματος. Πέρα από τις γενετικές ανωμαλίες, εντοπίζονται ως αιτιολογικοί παράγοντες κάποιες νευροχημικές μεταβολές στον οργανισμό των ατόμων με αυτισμό, όπως είναι τα υψηλά επίπεδα μεταβολισμού της γλυκόζης, και κάποιες νευροανατομικές διαφορές (Wenar & Kerig, 2008). Αναλυτικότερα, τα άτομα με αυτισμό εμφανίζουν συχνά:

- Ανωμαλίες στον κροταφικό λοβό και στην παρεγκεφαλίτιδα, αν και δεν πρόκειται για ένα σταθερό εύρημα σε κάθε έρευνα που πραγματοποιείται σε άτομα με αυτισμό (Κωτσόπουλος, 2007)

- Διογκωμένη αμυγδαλή
- Αφύσικα μεγάλος όγκος και μεγάλο βάρος του εγκεφάλου γενικότερα: βέβαια, η διαπίστωση αυτή δεν είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί από την αρχή, αλλά προκύπτει αργότερα κατά την ανάπτυξη του ατόμου που είναι ευκολότερα παρατηρήσιμο το μεγάλο μέγεθος. Ο μεγάλος όγκος του εγκεφάλου στα άτομα με αυτισμό οφείλεται στην μεγάλη ποσότητα λευκής ουσίας που λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος για την επικοινωνία μεταξύ περιοχών του εγκεφάλου. Η ανάπτυξη των συνδέσεων στις διάφορες εγκεφαλικές περιοχές του ατόμου σχετίζεται με την διαταραχή.

Ο αυτισμός παρουσιάζεται ως μια διαταραχή με ένα φάσμα εκδηλώσεων πολυπαραγοντικής φύσης, καθώς διάφορα γενετικά δεδομένα σε συνδυασμό με περιβαλλοντικού τύπου επιρροές στην ανάπτυξη του εγκεφάλου οδηγούν σε αλλοιώσεις στη σύνδεση μεταξύ εγκεφαλικών περιοχών. Όσον αφορά τα γενετικά αίτια, πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι τα άτομα που έχουν γενετική προδιάθεση, δεν κληρονομούν αυτούσια τη διαταραχή αλλά στην εξελικτική πορεία τους υπάρχει αυξημένος ο κίνδυνος για ανάπτυξη της διαταραχής αυτής. Συμπερασματικά, μπορεί να αναφερθεί ότι ο αυτισμός είναι μια διαταραχή που οφείλεται σε εύρος γενετικών ή και μη γενετικών παραγόντων, των οποίων η επίδραση αφορά την ανάπτυξη του νευρολογικού συστήματος, με άμεση επιρροή στην συμπεριφορική και επικοινωνιακή ανάπτυξη του ατόμου (Bai et al., 2019).

1.6 Αυτισμός, Φωνολογία και Γλωσσική Ανάπτυξη

Οι αλλοιώσεις στη λειτουργία του εγκεφάλου στον μετωπιαίο και στον κροταφικό λοβό, όπως επίσης και ευρήματα που υποστηρίζουν τη δυσλειτουργία των κατοπτρικών νευρώνων στα άτομα με αυτισμό (που έχουν ως αποτέλεσμα τις ελλείψεις στην ανάπτυξη της μίμησης, της ενσυναίσθησης αλλά σχετίζονται και με την καθυστέρηση στην γλωσσική ανάπτυξη και τα επικοινωνιακά ελλείμματα) έχουν ως αποτέλεσμα τα άτομα με αυτισμό να αναπτύσσονται με σημαντικά γλωσσικά ελλείμματα σε μία περίοδο της ανθρώπινης ανάπτυξης που χαρακτηρίζεται ως κρίσιμη (Κωτσόπουλος, 2007:19). Οι διαταραχές στην έκφραση και τα ελλείμματα στην γλωσσική ανάπτυξη των ατόμων με αυτισμό είναι μάλιστα εμφανή αρκετά νωρίς.

Ακόμη κι όταν τα άτομα με αυτισμό αναπτύσσουν την γλωσσική τους δεξιότητα είναι εμφανές ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στον τρόπο που χρησιμοποιούν τη γλώσσα, σε σχέση με τον τυπικό πληθυσμό. Για παράδειγμα, άτομα με αυτισμό δε χρησιμοποιούν τη γλώσσα για να συνομιλήσουν, παρά μόνο σε περιπτώσεις που είναι επιτακτική η ανάγκη να μιλήσουν, για την κάλυψη κάποιας ανάγκης τους ή κάτι παρεμφερές. Επιπλέον, τα παραπάνω δεδομένα σε σχέση με τα ελλείμματα στην πραγματολογική χρήση της γλώσσας είναι βασικά χαρακτηριστικά του αυτισμού.

Σύμφωνα με επίσημα δεδομένα από το πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια (UCLA), τα ελλείμματα στις συνδέσεις των περιοχών του εγκεφάλου των ατόμων με αυτισμό επηρεάζουν τη λειτουργία των περιοχών που σχετίζονται με την ανάπτυξη της γλώσσας και με τις κοινωνικές δεξιότητες, επομένως άτομα με αυτισμό δυσκολεύονται να κατανοήσουν την κοινωνική νόρμα και το περιεχόμενο του μηνύματος που λαμβάνουν, αλλά και τους δύο αυτούς παράγοντες σε συνδυασμό, κάτι που επεξηγεί την έλλειψη στην πραγματολογία, η οποία φαίνεται να είναι εγγενής του αυτισμού: με ελλείψεις σε βασικές γνώσεις και κατανόηση για το πώς λειτουργεί ο κόσμος, και με ελλείψεις στην κατανόηση βασικών μη λεκτικών μηνυμάτων είναι λογικό να προκύπτουν κενά πραγματολογικής αντίληψης (Μανουηλίδου, 2014).

Άλλα σημαντικά δεδομένα σε σχέση με την γλωσσική ανάπτυξη στα άτομα με ΔΑΦ είναι τα παρακάτω:

- Οποιαδήποτε χρήση του λόγου πραγματοποιείται στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (ο σχολιασμός για κάποιο γεγονός, μια παρατήρηση σχετικά με κάποια πληροφορία, η ζήτηση διευκρινίσεων κ.τ.λ.) δεν είναι συνηθισμένη σε άτομα με αυτισμό, καθώς τις περισσότερες φορές που χρησιμοποιούν το λόγο είναι για να ρυθμίσουν μια λεπτομέρεια στο περιβάλλον τους τη δεδομένη στιγμή (για παράδειγμα, παιδιά που δεν έχουν αναπτύξει καθόλου το λόγο και χρησιμοποιούν μόνο κραυγές, μπορεί να φωνάξουν υποτυπωδώς τη λέξη “όχι” αν τους ενοχλεί κάτι στο περιβάλλον τους).
- Ως αποτέλεσμα, η γλώσσα που χρησιμοποιούν τα άτομα με αυτισμό τις περισσότερες φορές έχει τη μορφή της άμεσης δήλωσης, και δεν εμπεριέχει κάποια κοινωνική διάσταση. Έτσι, ο τρόπος που εκφράζονται τα άτομα με αυτισμό θυμίζει έντονα μονόλογο, παρά τη μίμηση απόπειρας διαλόγου. Πολύ

χαρακτηριστική είναι αυτή η διαφορά όταν άτομα με αυτισμό χρειάζεται να προχωρήσουν σε κάποιου είδους αφήγηση.

- Ουσιαστικά είναι και τα ελλείμματα στην προσωδία: πολλές φορές τα άτομα με αυτισμό μιλούν με ένα ρομποτικό τόνο, χωρίς παύσεις ή με αταίριαστες παύσεις σε σχέση με τη γραμματική και τη σύνταξη του μηνύματος που προσπαθούν να μεταδώσουν.
- Όσον αφορά τη γραμματική, τη σύνταξη και το λεξιλόγιο, τα άτομα με αυτισμό φαίνεται να επηρεάζονται και σε αυτό το επίπεδο, καθώς διατηρούν μια ιδιαίτερη αναπαράσταση των γραμματικών γνώσεων σε σχέση με την απόδοση της γλώσσας, ενώ η σύνταξη που χρησιμοποιούν βασίζεται στα απολύτως απαραίτητα στοιχεία του λόγου.
- Τα φωνολογικά ελλείμματα που εντοπίζονται αφορούν περισσότερο το συνδυασμό κάποιων φωνημάτων για την παραγωγή περίπλοκων σχηματισμών λέξεων. Πάντως, δεν υπάρχουν ενδείξεις για συγκεκριμένα ελλείμματα με συγκεκριμένα φωνήματα. Τα ελλείμματα στη γλωσσική ανάπτυξη των ατόμων με αυτισμό δείχνουν να είναι πιο έντονα στη σημασιολογία παρά στη φωνολογία της γλώσσας. Αν εξαιρεθεί η σχετική καθυστέρηση στην κατάκτηση της φωνολογίας, δε φαίνεται να υπάρχει κάποιο άλλο σχετικό έλλειμμα. (Μανουηλίδου, 2014).

Κεφάλαιο 2. ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ

2.1 Ορισμός Διγλωσσίας

Μια γενική επεξήγηση για τον όρο της διγλωσσίας θα μπορούσε να είναι η παρακάτω: η διγλωσσία περιγράφει την ικανότητα του ατόμου να χρησιμοποιεί δύο διαφορετικές γλώσσες ανάλογα με τις περιστάσεις του περιβάλλοντος στο οποίο βρίσκεται (Altarriba & Heredia, 2018). Η χρήση των δύο γλωσσών πραγματοποιείται με άνεση και για πρακτικούς σκοπούς. Η διγλωσσία ως κατάσταση τείνει πλέον να είναι δεδομένη για τις νεότερες γενιές, ιδιαίτερα με την επικράτηση της αγγλικής ως παγκόσμιας γλώσσας. Μάλιστα, σύμφωνα με τους Bialystok et al. (2012), περισσότερο από το 50% του παγκόσμιου πληθυσμού είναι δίγλωσσο, ενώ στην Αμερική και στον Καναδά ένα μεγάλο ποσοστό των ανθρώπων χρησιμοποιούν πέρα από την αγγλική μια διαφορετική γλώσσα στον προσωπικό τους χώρο και στις προσωπικές τους αλληλεπιδράσεις.

Στις χώρες της Ευρώπης, σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, η διγλωσσία είναι ακόμη πιο διαδεδομένη. Υπολογίζεται πως 56% των Ευρωπαίων πολιτών είναι δίγλωσσοι και σε κάποιες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα ποσοστά διγλωσσίας είναι ιδιαίτερα υψηλά, όπως συμβαίνει στο Λουξεμβούργο, που η λειτουργικά δίγλωσσοι πολίτες αγγίζουν το 99% του πληθυσμού (Bialystok et al., 2012). Η διγλωσσία ως κατάσταση έχει προσεγγιστεί ερευνητικά από την επιστημονική κοινότητα στο πλαίσιο κατανόησης της λειτουργίας του εγκεφάλου και άλλων γνωστικών δεξιοτήτων των δίγλωσσων ατόμων. Ερευνητές των κλάδων της Νευροεπιστήμης, της Ψυχολογίας και της Εκπαιδευτικής πράξης έχουν ασχοληθεί διεξοδικά με την επεξήγηση των διαστάσεων της διγλωσσίας, ειδικά στην σύγχρονη εποχή, ενώ παράλληλα δεν παραλείπεται η μελέτη της κοινωνικής διάστασης του φαινομένου της διγλωσσίας (Wei, 2020).

Πρόσφατες έρευνες επιβεβαιώνουν ότι η διγλωσσία αποτελεί ένα πολυδιάστατο και πολύπλοκο φαινόμενο, του οποίου ο ορισμός και η μελέτη καθορίζονται από ποικίλους παράγοντες, καθώς κάθε περίπτωση διγλωσσίας μπορεί να προσεγγιστεί ως μία μοναδική περίπτωση. Η διγλωσσία αποτελεί ουσιαστικά ένα φαινόμενο ποικίλων διαστάσεων, το οποίο καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον χώρο εντοπισμού των δίγλωσσων, από τον γενεσιουργό παράγοντά της, από τον βαθμό ιεράρχησης των γλωσσών αλλά και από την κοινωνική τους λειτουργικότητα (Kelley et al, 2006). Ενδεικτική θεωρείται στη χώρα μας η υλοποίηση μίας

έρευνας με στόχο τη διερεύνηση της διγλωσσίας και του τρόπου εμφάνισης της, σε μαθητές δημοτικών σχολείων στη Γερμανία και στην Ελλάδα και των σημαντικών αποτελεσμάτων της για τα δίγλωσσα παιδιά. Ειδικότερα, μετά την έρευνα που υλοποιήθηκε και τη μελέτη των δίγλωσσων μαθητών επισημάνθηκε ότι τα δίγλωσσα παιδιά παρουσιάζουν σημαντικές διαταραχές λόγου και ομιλίας. Επίσης υποστηρίχτηκε ότι το 83% των συμμετεχόντων αλλοδαπών μαθητών στη χώρα μας εμφάνισαν σημαντικές δυσκολίες στον λόγο και στην ομιλία τους και γενικότερα υποστηρίζεται ότι οι αλλοδαποί δίγλωσσοι μαθητές που φοιτούν σε ελληνικά σχολεία παρουσιάζουν σε μεγάλο ποσοστό διαταραχές λόγου, ομιλίας, ανάγνωσης και γραφής (Leadbitter et al, 2009).

Το γεγονός ότι υπάρχουν τόσες εναλλακτικές οπτικές και προσεγγίσεις στον τρόπο κατανόησης της λειτουργικότητας της διγλωσσίας από διαφορετικά επιστημονικά πεδία είναι και μια αρκετά ικανοποιητική εξήγηση του λόγου ύπαρξης τόσο διαφορετικών εννοιολογικών προσεγγίσεων για τον όρο της διγλωσσίας. Ο εννοιολογικός προσδιορισμός της διγλωσσίας δεν ξεκίνησε πρόσφατα, αλλά έγιναν αντίστοιχες προσπάθειες από τον προηγούμενο αιώνα, με τον Bloomfield (1933, αναφέρεται από την Μπαϊκούση, 2016) να προσεγγίζει το βασικό νόημα της έννοιας, περί λειτουργικής χρήσης εναλλακτικών γλωσσών με την ευκολία που θυμίζει ένα άτομο που ομιλεί την πρώτη (μητρική) του γλώσσα. Οι διαφοροποιήσεις στους ορισμούς και τις εννοιολογικές προσεγγίσεις του όρου της διγλωσσίας αφορούσαν περισσότερο το επίπεδο της γλωσσικής επάρκειας.

Ένα δίγλωσσο άτομο, σύμφωνα με τους ορισμούς που διατυπώθηκαν από ερευνητές στα μέσα του 20ού αιώνα φαίνεται να έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί μια δεύτερη (όχι τη μητρική του) γλώσσα παράγοντας κατανοητά μηνύματα με σωστό τρόπο χρήσης της γλώσσας. Σε πιο σύγχρονες προσεγγίσεις, η γλωσσική επάρκεια σε δύο γλώσσες, που νωρίτερα απαιτούνταν για τον χαρακτηρισμό ενός ατόμου ως δίγλωσσου, φαίνεται να φθίνει, αφού αρκεί και η χρήση ορισμένων μόνο λέξεων (σωστών ως προς τη διατύπωση και την λειτουργία του λόγου, ανάλογα πάντοτε με την περίσταση) για να μπορέσει να προκύψει ο χαρακτηρισμός της διγλωσσίας. Βασισμένοι στο γεγονός ότι ούτως ή άλλως τα δίγλωσσα άτομα δεν εμφανίζουν τον ίδιο βαθμό επάρκειας και στις δύο γλώσσες, ερευνητές προς το τέλος του 20ού αιώνα διατύπωσαν την άποψη ότι αρκεί η αναφορά λίγων μόνο λέξεων σε δεύτερη γλώσσα για τον χαρακτηρισμό ενός ατόμου ως δίγλωσσου (Γρίβα & Στάμου, 2014).

Παρακάτω παρουσιάζονται μερικοί ορισμοί που δόθηκαν για τον όρο της διγλωσσίας, αρχίζοντας από την πρώτη προσέγγιση του Bloomfield (1933) μέχρι και τις πιο σύγχρονες προσεγγίσεις, στις αρχές του 21ου αιώνα (Τσοκαλίδου, 2014):

➤ **Bloomfield (1933)**

“Διγλωσσία είναι η επάρκεια σε δύο διαφορετικές γλώσσες σε βαθμό τελειότητας, ώστε να μην διακρίνεται ο δίγλωσσος από τους φυσικούς ομιλητές. Επομένως, η διγλωσσία χαρακτηρίζει άτομα που χειρίζονται εξίσου τέλεια και τις δύο γλώσσες”.

➤ **Weinreich (1953)**

“Διγλωσσία είναι η πρακτική της εναλλαγής στη χρήση δύο γλωσσών. Ένα δίγλωσσο άτομο είναι σε θέση να συμμετέχει σε αυτού του είδους τις επικοινωνιακές καταστάσεις, εναλλάσσοντας με άνεση τη χρήση των δύο γλωσσών”.

➤ **Haugen (1956)**

“Διγλωσσία είναι η ικανότητα παραγωγής λόγου σε δύο ή περισσότερες γλώσσες, με τρόπο ορθό από άποψη νοήματος και εκφοράς/προφοράς του λόγου. Δίγλωσσο είναι το άτομο που έχει την συνειδητή ικανότητα να σχηματίζει εκφωνήματα που εμπεριέχουν συγκεκριμένο νόημα σε μια άλλη γλώσσα πέραν της μητρικής του”.

➤ **MacNamara (1967)**

“Διγλωσσία είναι η ικανότητα, έστω και περιορισμένη, σε μία από τις τέσσερις γλωσσικές δεξιότητες (κατανόηση, παραγωγή, ανάγνωση, γραφή) σε δύο ή περισσότερες γλώσσες”.

Φαίνεται ότι ήδη από το 1967 με την προσέγγιση του MacNamara (Τσοκαλίδου, 2014), η ιδέα περί αρτιότητας ως προς τη γλωσσική επάρκεια και η άποψη περί τέλειας απόδοσης της δεύτερης γλώσσας, όπως την διατύπωσε αρχικά ο Bloomfield, άρχισε να απομακρύνεται, αφού σταδιακά δόθηκε έμφαση στη λειτουργική αποτελεσματικότητα του ατόμου κατά τη χρήση μιας δεύτερης γλώσσας σε συγκεκριμένες γλωσσικές δεξιότητες. Έτσι, ένα άτομο μπορούσε πλέον να χαρακτηριστεί δίγλωσσο όχι αν χρησιμοποιούσε τέλεια τη δεύτερη γλώσσα, με τρόπο ώστε να μην ξεχωρίζει από τους ομιλητές που χρησιμοποιούν την ίδια γλώσσα στο επίπεδο

της μητρικής, αλλά αν τηρούσε έστω και μία από τις τέσσερις προϋποθέσεις γλωσσικής δεξιοτήτας: κατανόηση λόγου, παραγωγή λόγου, ανάγνωση και γραφή.

➤ **Oksaar (1971)**

“Διγλωσσία είναι η ικανότητα ενός ατόμου να χρησιμοποιεί δύο γλώσσες σε διαφορετικές περιστάσεις· η εναλλαγή των γλωσσών και του γλωσσικού κώδικα χρειάζεται να γίνεται με τρόπο αυτόματο, χωρίς εμφανείς δυσκολίες και με αμεσότητα”.

➤ **Van Overbeke (1972)**

“Διγλωσσία είναι ένας τρόπος αποτελεσματικής αμφίδρομης επικοινωνίας, η οποία προκύπτει είτε υποχρεωτικά, είτε προαιρετικά, μεταξύ δύο ή περισσότερων διαφορετικών «κόσμων» και διαφορετικών γλωσσικών συστημάτων”.

➤ **Brutt-Griffler & Varghese (2004)**

Για να γίνει αντιληπτός ο όρος της διγλωσσίας, χρειάζεται να υπάρχει η χρήση δύο διαφορετικών γλωσσών με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Δηλαδή, εάν υπολογιστεί ότι ο γλωσσικός χώρος είναι μάλλον ένα συνεχές, τα δίγλωσσα άτομα χρησιμοποιούν ένα μίγμα από κουλτούρες και οπτικές γωνίες. Άρα η διγλωσσία αφορά κάτι περισσότερο από την εκφορά φράσεων σε άλλη γλώσσα πέρα από τη μητρική.

2.2 Τύποι Διγλωσσίας

Σύμφωνα με τη Δρεμέτσικα (2019), υπάρχουν τύποι διγλωσσίας στους οποίους οι διάφοροι γλωσσολόγοι που διερεύνησαν το φαινόμενο της διγλωσσίας κατέληξαν, πραγματοποιώντας έναν ουσιαστικό διαχωρισμό. Ο διαχωρισμός αυτός περιλαμβάνει δύο βασικές έννοιες και τις επεξηγήσεις τους:

- i. Από τη μία υπάρχει η αυστηρή διγλωσσία (η οποία στα αγγλικά αποδίδεται ως “*bilingualism*”) ο τύπος αυτός περιγράφεται από την εκμάθηση των γλωσσών μέσα από τις πρακτικές της διδασκαλίας. Είναι φυσικά εφικτό η εκμάθηση των γλωσσών να προκύψει και από άτυπους τρόπους, χωρίς δηλαδή τη συστηματική και επιμελή προσπάθεια του ατόμου μέσα από τη διδασκαλία. Σε αυτόν τον

τύπο διγλωσσίας, τα άτομα μαθαίνουν ταυτόχρονα τις δύο γλώσσες μέσα από τεχνικές και τρόπους εκμάθησης ή μέσα από άτυπες μη συστηματικές διαδικασίες, όπως η συχνή αλληλεπίδραση με άτομα που ομιλούν τη δεύτερη γλώσσα, ή η επαφή με ερεθίσματα που συσχετίζονται με τη δεύτερη γλώσσα (τραγούδια, ποίηση, εκπομπές) κ.α.. Οι γλώσσες αυτές είναι η μητρική γλώσσα του ατόμου (η πρώτη γλώσσα) και μια δεύτερη ξένη γλώσσα.

- ii. Από την άλλη υπάρχει η διατύπωση για ένα δεύτερο τύπο διγλωσσίας, που ονομάζεται κοινωνική διγλωσσία (και αποδίδεται όπως και στα ελληνικά, “*diglossia*”). Χρειάζεται προσοχή στον διαχωρισμό των δύο τύπων διγλωσσίας, αφού στην δεύτερη κατηγορία, στην κοινωνική διγλωσσία, δεν υπάρχουν δύο διαφορετικές γλώσσες προς εκμάθηση, αλλά υπάρχουν διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας γλώσσας. Η κοινωνική διγλωσσία βασίζεται στην ύπαρξη ποικιλόμορφων διαστάσεων της ίδιας γλώσσας (ιδιώματα, διάλεκτοι) που έχουν διαφορετική λειτουργική χρήση. Για παράδειγμα εντοπίζεται η υψηλού κύρους ποικιλία της γλώσσας (επίσημη μορφή, που χρησιμοποιείται στην εκπαίδευση, στα μέσα και στον επίσημο λόγο) και η χαμηλού κύρους ποικιλία της γλώσσας (απλοποιημένη μορφή που έχει χρηστικότητα στην καθημερινότητα των ατόμων). Στην Ελλάδα για πολλά χρόνια υπήρχε αυτή η διαφοροποίηση υψηλού-χαμηλού κύρους ποικιλίας της ελληνικής γλώσσας, με την παράλληλη ύπαρξη της δημοτικής και της καθαρεύουσας.

Η Τσοκαλίδου (2014) αναφέρει περισσότερα είδη διγλωσσίας, και δεν κάνει λόγο μόνο για την διαφοροποίηση ανάμεσα σε αυστηρή και κοινωνική διγλωσσία. Επισημαίνει ότι μπορεί να γίνει αναφορά σε ατομική διγλωσσία και σε κοινωνική διγλωσσία, υπό την έννοια ότι η εναλλαγή ανάμεσα σε δύο διαφορετικές γλώσσες μπορεί να αφορά είτε μεμονωμένα άτομα είτε ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο και τον πληθυσμό συγκεκριμένων κοινοτήτων, που χαρακτηρίζονται ως δίγλωσσες. Πράγματι υπάρχουν κάποιες κοινότητες, οι πληθυσμοί των οποίων είναι επισήμως δίγλωσσοι (όπως οι πομάκοι στην ανατολική θράκη, οι οποίοι μιλούν επίσημα την ελληνική αλλά και την τούρκικη γλώσσα).

Ανάλογα με το επίπεδο της επάρκειας κατά τη χρήση των δύο γλωσσών, η Τσοκαλίδου (2014) αναφέρει επίσης το διαχωρισμό ισοβαρούς και ανισοβαρούς διγλωσσίας. Χρησιμοποιώντας το προηγούμενο παράδειγμα, ο πληθυσμός των πομάκων χρησιμοποιεί την τουρκική γλώσσα με περισσότερη άνεση και την ελληνική με κωλύματα, άρα πρόκειται για ανισοβαρή διγλωσσία. Ένα παράδειγμα ισοβαρούς διγλωσσίας είναι η χρήση δύο γλωσσών που ομιλούνται αμφοτέρως ως μητρικές (για παράδειγμα από άτομα που αναπτύσσονται σε δίγλωσσα περιβάλλοντα). Οι Γρίβα & Στάμου (2018) περιγράφουν τον ίδιο τύπο διγλωσσίας με τους όρους της ισόρροπης/συμμετρικής διγλωσσίας (ισοβαρής) και με τους αντίστοιχούς όρους της κυρίαρχης/ασύμμετρης διγλωσσίας (ανισοβαρής). Η διγλωσσία αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ταυτόχρονη και διαφέρει από τη διαδοχική, στην οποία το άτομο σε μεγαλύτερη ηλικία και όχι από την αρχή της ζωής του, έρχεται σε επαφή με τις διαφορετικές γλώσσες.

Ένα ακόμη παράδειγμα διαφορετικών ειδών διγλωσσίας αφορά την διαφορά στην ηλικία το ατόμου όταν έρχεται σε επαφή με τις δύο διαφορετικές γλώσσες. Έτσι, μπορεί να γίνει διαχωρισμός σε πρώιμη (εάν ένα άτομο αποκτήσει ένα επίπεδο γνώσης των δύο γλωσσών σε νεαρή ηλικία) και σε όψιμη διγλωσσία (εάν το άτομο στην πορεία της ζωής του αποκτήσει τη σχετική άνεση εναλλαγής δύο διαφορετικών γλωσσών), (Τσοκαλίδου, 2012).

Ανάλογα με τους διάφορους ορισμούς που δίνονται για την περιγραφή της διγλωσσίας μπορούν να προκύψουν και πολλοί διαφορετικοί τύποι ή πολλά διαφορετικά είδη της διγλωσσίας. Σύμφωνα με τις σύγχρονες αναφορές ότι η διγλωσσία μπορεί να περιγράψει την επάρκεια ενός ατόμου όχι στην ολοκληρωτική χρήση της δεύτερης γλώσσας, αλλά στην αποτελεσματική λειτουργικότητα του ατόμου σε μια μόνο γλωσσική δεξιότητα από τη χρήση μιας γλώσσας (κατανόηση, γραφή, ανάγνωση, ή παραγωγή λόγου) μπορεί να υπάρξει ο διαχωρισμός δυναμικής ή παθητικής διγλωσσίας. Η δυναμική διγλωσσία περιγράφει ένα άτομο που είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει με επάρκεια τη δεύτερη γλώσσα (να διαβάσει, να γράψει ή να μιλήσει). Αντιθέτως, η παθητική διγλωσσία μπορεί να περιγράψει ένα άτομο που καταλαβαίνει μια δεύτερη γλώσσα, χωρίς να είναι σε θέση να την χρησιμοποιήσει παράγοντας λόγο (Τσοκαλίδου, 2012). Οι συγκεκριμένοι τύποι διγλωσσίας στην ελληνική βιβλιογραφία μπορούν να συναντηθούν και ως ενεργητική ή προσληπτική διγλωσσία (Γρίβα & Στάμου, 2018).

Οι Γρίβα & Στάμου (2018), αναφορικά με το ζήτημα της τυπολογίας της διγλωσσίας, χρησιμοποιούν διάφορους όρους περιγράφοντας τις ποικιλόμορφες διαστάσεις της διγλωσσίας. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι παρακάτω:

- **Ελάχιστη διγλωσσία:**

Προφανώς, πρόκειται για μια προσέγγιση που πλησιάζει αυτήν του McNamara: *“Διγλωσσία είναι η ικανότητα, έστω και περιορισμένη, σε μία από τις τέσσερις γλωσσικές δεξιότητες (κατανόηση, παραγωγή, ανάγνωση, γραφή) σε δύο ή περισσότερες γλώσσες”* (1967). Το άτομο με χαρακτηριστικά ελάχιστης διγλωσσίας έχει την ικανότητα κατοχής κάποιων στοιχείων της δεύτερης γλώσσας στον ελάχιστο δυνατό βαθμό, δεν απαιτείται δηλαδή άριστη επάρκεια. Η ελάχιστη διγλωσσία έρχεται σε αντίθεση ως τύπος διγλωσσίας με τη μέγιστη διγλωσσία, που περιγράφει την εξαιρετική χρήση και των δύο γλωσσών, δηλώνοντας το μέγιστο δυνατό επίπεδο επάρκειας. (Moradi, 2014)

- **Ανερχόμενη διγλωσσία:**

Οι Γρίβα & Στάμου (2018) υπολογίζουν ότι ένα άτομο με διαρκή έκθεση στα γλωσσικά φαινόμενα μιας δεύτερης γλώσσας, έχουν πιθανότητες να βελτιώσουν το επίπεδο της επάρκειάς τους. Αυτό το φαινόμενο το ονομάζουν ανερχόμενη διγλωσσία, περιγράφοντας τις προοπτικές βελτίωσης της επάρκειας σε μια γλώσσα μέσα από τη συνεχή έκθεση σε αυτήν.

- **Φυσική διγλωσσία:**

Την εκμάθηση μιας δεύτερης γλώσσας μακριά από το εκπαιδευτικό περιβάλλον και μακριά από τα τυπικά μέσα διδασκαλίας (άρα την εκμάθηση μιας δεύτερης γλώσσας άτυπα) την ονομάζουν φυσική διγλωσσία, δεδομένου ότι η επάρκεια στη χρήση της επέρχεται με έναν αυθόρμητο, φυσικό τρόπο κι όχι μέσα από τη συστηματική προσπάθεια. Το αντίστοιχο είδος διγλωσσίας που προέρχεται από την επιμόνη και συστηματική μάθηση μέσω διδακτικών πρακτικών, οι Γρίβα & Στάμου (2018) το ονομάζουν τεχνητή διγλωσσία (εναλλακτικά χρησιμοποιείται και ο όρος σχολική διγλωσσία, υπογραμμίζοντας το μέσο του εκπαιδευτικού μαθησιακού περιβάλλοντος).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι εναλλακτικές αναφορές σε είδη διγλωσσίας ανάλογα με το κοινωνικό προφίλ των ατόμων και που προσδίδουν μια πολιτισμική διάσταση στην διαφοροποίηση τύπων του φαινομένου της διγλωσσίας. Έτσι, διαχωρίζεται η λαϊκή διγλωσσία από την “ελίτ” διγλωσσία (*“Folk and Elite Bilinguals”*). Ο τύπος της λαϊκής διγλωσσίας περιλαμβάνει τις περιπτώσεις εκείνες που τα άτομα εξαναγκάζονται να μάθουν μια δεύτερη γλώσσα εξαιτίας του χαμηλού κύρους της μητρικής τους γλώσσας στο κοινωνικό περιβάλλον που εντάσσονται. Από τη στιγμή που στις κοινωνίες υπάρχουν οι κυρίαρχες γλώσσες που χρησιμοποιούνται, τα άτομα που η μητρική τους γλώσσα δεν είναι η κυρίαρχη, αναγκάζονται να προσαρμοστούν στην κοινωνική πραγματικότητα. Από την άλλη, η ελίτ διγλωσσία περιγράφει τις περιστάσεις εκείνες κατά τις οποίες τα άτομα μαθαίνουν μια δεύτερη γλώσσα προκειμένου να αποκτήσουν περισσότερο κύρος στο κοινωνικό πλαίσιο. Το κύρος αυτό περιγράφει το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των ατόμων και την καλή τους οικονομική κατάσταση, μέσα από ένα υψηλό κοινωνικό στάτους (Moradi, 2014: 109).

Όσον αφορά την πολιτισμική διάσταση, οι Γρίβα & Στάμου (2018) διαχωρίζουν την ύπαρξη μονοπολιτισμικής και διαπολιτισμικής διγλωσσίας. Ο διαχωρισμός αυτός βασίζεται στην ψυχοκοινωνική και πολιτισμική φύση της χρήσης της γλώσσας, καθώς η κάθε γλώσσα υπάγεται σε μια διαφορετική κουλτούρα, παρέχει ένα συγκεκριμένο τρόπο σκέψης και νοοτροπίας και επιτρέπει διαφορετικές προσεγγίσεις και οπτικές (αυτή η προοπτική της διγλωσσίας υπογραμμίστηκε από τους Brutt-Griffler & Varghese, 2004). Η μονοπολιτισμική διγλωσσία αναφέρεται στην ύπαρξη ενός επιπέδου επάρκειας σε δύο γλώσσες από ένα άτομο, το οποίο όμως αφουγκράζεται την πολιτισμική διάσταση ενός μόνο πολιτισμού, από αυτούς που αντιστοιχούν στις γλώσσες που κατέχει γνωστικά. Αντιθέτως, η διαπολιτισμική διγλωσσία επιτρέπει στο άτομο να ταυτίζεται και με τους δύο πολιτισμούς των γλωσσών, στις οποίες έχει επάρκεια.

2.3 Διγλωσσία και Γνωστική Ανάπτυξη

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι έρευνες που παρουσιάζουν τη συσχέτιση της διγλωσσίας με τη γνωστική ανάπτυξη των ατόμων. Το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάστηκε κυρίως στην

ύπαρξη επιρροών από την ικανότητα της διγλωσσίας στον τρόπο ανάπτυξης του νοητικού δυναμικού των δίγλωσσων ατόμων, ενώ δόθηκε μεγάλη έμφαση και στις εγκεφαλικές λειτουργίες τους και την ύπαρξη τυχόν διαφοροποιήσεων από τις εγκεφαλικές λειτουργίες μονόγλωσσων ατόμων.

Όσον αφορά την γνωστική και μεταγνωστική δεξιότητα των ατόμων γύρω από τις εκφάνσεις της χρήσης της γλώσσας, τα δίγλωσσα άτομα φαίνεται να κατέχουν υψηλότερα επίπεδα αντίληψης και μεταγνωστικής ικανότητας σε σχέση με τη δομή των γλωσσών. Τα άτομα που κατέχουν δύο γλώσσες είναι σε θέση να επεξεργαστούν τις δομές των γλωσσών και να αναλύσουν τυχόν πτυχές των γλωσσικών φαινομένων με περισσότερο αποτελεσματικό τρόπο, καθώς προχωρούν σε ενεργές συγκρίσεις στις διάφορες διαστάσεις των γλωσσών και εντοπίζουν ταχύτατα σημεία σύγκλισης και απόκλισης. Αυτό συμβαίνει γιατί τα δίγλωσσα άτομα μπορούν να αντιληφθούν την ύπαρξη των στοιχείων της γλώσσας ως ειδών γλωσσικού κώδικα που βασίζονται σε συγκεκριμένα συστήματα επικοινωνίας, ανάλυσης, δομής και επεξεργασίας. Τα δίγλωσσα άτομα είναι, λοιπόν, σε θέση να συσχετίζουν όλες αυτές τις πληροφορίες, κατέχοντας έτσι μια πληρέστερη εικόνα των διαστάσεων της εκάστοτε γλώσσας, είτε πρόκειται για γλώσσα που κατέχουν, είτε πρόκειται για γλώσσα που μαθαίνουν, χάρη σε ανεπτυγμένες μεταγλωσσικές δεξιότητες (May et al., 2004).

Ένα εξίσου σημαντικό εύρημα είναι ότι τα παιδιά που αναπτύσσονται ως δίγλωσσα αποκτούν πιο νωρίς και έχουν πιο ανεπτυγμένη τη φωνολογική ενημερότητα. Η φωνολογική ενημερότητα, ή αλλιώς η φωνολογική επίγνωση, σχετίζεται με την ικανότητα ενός ατόμου να αντιλαμβάνεται, να σκέφτεται και να επεξεργάζεται αποτελεσματικά τις μικρότερες φωνολογικές δομές μιας λέξης (τους ήχους που σχηματίζουν μια λέξη) ανεξάρτητα από τη σημασία της λέξης (Ράλλη, 2019: 292). Τα δίγλωσσα παιδιά λοιπόν, έχουν ανεπτυγμένη ιδιαίτερα νωρίς αυτήν την ικανότητα, με αποτέλεσμα να είναι πιο ανεπτυγμένη η δεξιότητά τους στην εκμάθηση της γλώσσας γενικότερα από νεαρή ηλικία (Laurent & Martinot, 2009: 449).

Όπως αναφέρουν οι Marian & Shook (2012), τα δίγλωσσα άτομα (με χαρακτηριστικά επάρκειας σε δύο γλώσσες) έχουν ιδιαίτερα ανεπτυγμένες εγκεφαλικές λειτουργίες, κάτι που οφείλεται στην συνεχή κι αυτόματη εναλλαγή των διαφορετικών γλωσσικών κωδίκων ανάλογα με τις περιστάσεις. Ως προς την λειτουργία του εγκεφάλου τα άτομα αυτά επιδεικνύουν μια σχετική ευελιξία και προσαρμοστικότητα στον τρόπο σκέψης, κάτι που παραπέμπει σε ιδιαίτερα ενεργές συνδέσεις των περιοχών του εγκεφάλου.

Σύμφωνα με τους Kroll et al. (2015), οι περιοχές του εγκεφάλου που σχετίζονται με τη διενέργεια γνωστικών ελέγχων ευνοούνται από την ύπαρξη επεξεργασίας δύο διαφορετικών γλωσσών (αυξάνεται η πλαστικότητα του εγκεφάλου). Αυτό συνεπάγεται αυξημένες πιθανότητες αποτελεσματικής λειτουργίας του εγκεφάλου σε περιπτώσεις παθολογείας ή βελτιωμένη εγκεφαλική λειτουργία κατά την φυσική αποδυνάμωση της εγκεφαλικής λειτουργίας του εγκεφάλου εξαιτίας του γήρατος, και είναι μια πιθανότητα που οφείλει την ύπαρξή της στην εμπειρία της διγλωσσίας. Οι εγκεφαλοι των δίγλωσσων ατόμων, όπως παρουσιάζεται μέσα από σύγχρονες νευροαπεικονιστικές μελέτες, φαίνεται να ενεργοποιούνται με μεγαλύτερη ευελιξία και οι συνδέσεις στα νευρωνικά δίκτυα φαίνεται να λειτουργούν πιο αποτελεσματικά σε δίγλωσσα από ότι σε μονόγλωσσα άτομα.

Μέσα από την έρευνά τους για τη διγλωσσία και την επίδρασή της στην εγκεφαλική λειτουργία, οι Kroll et al. (2015) αποδεικνύουν ότι η εμπειρία της διγλωσσίας οδηγεί σε ένα επίπεδο νευροπλαστικότητας για την εκμάθηση και τη χρήση, τη συσχέτιση και την επεξεργασία των δύο γλωσσών, με αποτέλεσμα τα δίγλωσσα άτομα να διατηρούν ένα ενιαίο σύστημα γλωσσικής επεξεργασίας το οποίο επηρεάζεται και αναδιαμορφώνεται και από τις δύο γλώσσες. Η συνεχής εναλλαγή γλωσσικών συστημάτων και η συνεχής ενεργοποίηση των εγκεφαλικών λειτουργιών γνωστικού ελέγχου για την αποτελεσματική χρήση των γλωσσών έχει ως αποτέλεσμα την αξιοσημείωτη ανάπτυξη του γνωστικού συστήματος και των νευρικών μηχανισμών των ατόμων.

Οι επιδράσεις της διγλωσσίας στον εγκέφαλο και στην γνωστική ανάπτυξη του ατόμου εντοπίζονται κυρίως μέσα από νευρωνικές προσαρμογές και με διαφορές στον όγκο της φλοιώδους και υποφλοιώδους φαιάς ουσίας, στο σχήμα του υποφλοιού, διαφορές στα μοτίβα διάχυσης (για παράδειγμα, κλασματική ανισοτροπία), κ.α. Ωστόσο, υπάρχουν κι άλλοι ισχυροί επιδραστικοί παράγοντες στην ανάπτυξη της πλαστικότητας του εγκεφάλου, κι έτσι ο τρόπος που οι δομές και οι συνδέσεις του εγκεφάλου θα προσαρμοστούν ώστε με τον μέγιστο αποδοτικό τρόπο το άτομο να είναι σε θέση να επεξεργάζεται και να ελέγχει αυτόνομα τη χρήση και των δύο γλωσσών, μπορεί να αξιολογηθεί υπολογίζοντας την ατομική γλωσσική εμπειρία του κάθε ατόμου (DeLuca et al., 2019: 7565).

2.4 Έρευνες για τα Οφέλη της Διγλωσσίας

Παράλληλα με τις θετικές επιδράσεις της διγλωσσίας στη γνωστική ανάπτυξη των ατόμων, υπάρχουν πολλές έρευνες που παραθέτουν μια σειρά πλεονεκτημάτων που οφείλονται στην εμπειρία της διγλωσσίας. Γενικότερα, η διγλωσσία αποτελεί ένα έντονο γνωστικό ερέθισμα για μεγάλο μέρος των δικτύων του εγκεφάλου που συμβάλλει στην ευρύτερη βελτίωση της εγκεφαλικής /γνωστικής λειτουργίας: τα ευρήματα ερευνών υποστηρίζουν την θετική επίδραση της διγλωσσίας σε εκτελεστικές γνωστικές λειτουργίες, όπως επίσης και τη θετική επίδραση μέσω της καθυστέρησης νοητικής κατάπτωσης λόγω ηλικίας (με θετικές επιδράσεις στην εξέλιξη άνοιας ή αλτσχάιμερ κ.α.). επιπλέον, υπάρχουν ευρήματα που υποστηρίζουν την ενίσχυση της νευροπλαστικότητας χάρη στην εμπειρία της διγλωσσίας, με προσαρμογές στις δομές και σχετικές αλλαγές στη λειτουργία του εγκεφάλου, με τη Νευροεπιστήμη να παρέχει ορισμένες ισχυρές ενδείξεις ότι η διγλωσσία μπορεί πράγματι να οδηγήσει σε διαφοροποίηση της δομής του εγκεφάλου (Antonίου, 2019).

Τα πλεονεκτήματα της διγλωσσίας στην γνωστική ανάπτυξη των δίγλωσσων ατόμων, σύμφωνα με έρευνες που συγκρίνουν την εγκεφαλική δραστηριότητα και τη γνωστική ικανότητα δίγλωσσων και μονόγλωσσων ατόμων, είναι εμφανή στους εξής παράγοντες (Nichols et al., 2020):

- ✓ Γλωσσικός έλεγχος
- ✓ Εκτελεστικές λειτουργίες και ανώτερες γνωστικές δεξιότητες
- ✓ Γνωστικός έλεγχος
- ✓ Προσοχή
- ✓ Βραχυπρόθεσμη μνήμη
- ✓ Χωρική επεξεργασία

Επιπλέον, οι Bogulski et al. (2019) διερευνώντας την επίδραση της διγλωσσίας στην ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα της εκμάθησης άλλων γλωσσών, εξετάζοντας τη σχέση αυτή ως προς τη λεξιλογική ανάπτυξη, εντόπισαν πως η διγλωσσία παρέχει σημαντικά πλεονεκτήματα στην εκμάθηση λεξιλογίου σε άλλη γλώσσα, αναγνώρισαν, όμως, την ύπαρξη σημαντικών προϋποθέσεων. Μια σημαντική προϋπόθεση για να μπορέσει η διγλωσσία να προσδιοριστεί ως πλεονέκτημα στη λεξιλογική εκμάθηση ήταν η χρήση της κυρίαρχης γλώσσας των δίγλωσσων ατόμων (μητρική, ή η γλώσσα στην οποία εκδηλώνουν τη

μεγαλύτερη επάρκεια). Ο λόγος ύπαρξης αυτής της προϋπόθεσης είναι ότι τα δίγλωσσα άτομα χρησιμοποιώντας την κυρίαρχη γλώσσα τους εμπλέκουν τις δεξιότητες εκείνες αυτορρύθμισης του γλωσσικού/γνωστικού ελέγχου, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως ιδιαίτερα ωφέλιμες διαδικασίες για την διεκπεραίωση της μαθησιακής διαδικασίας.

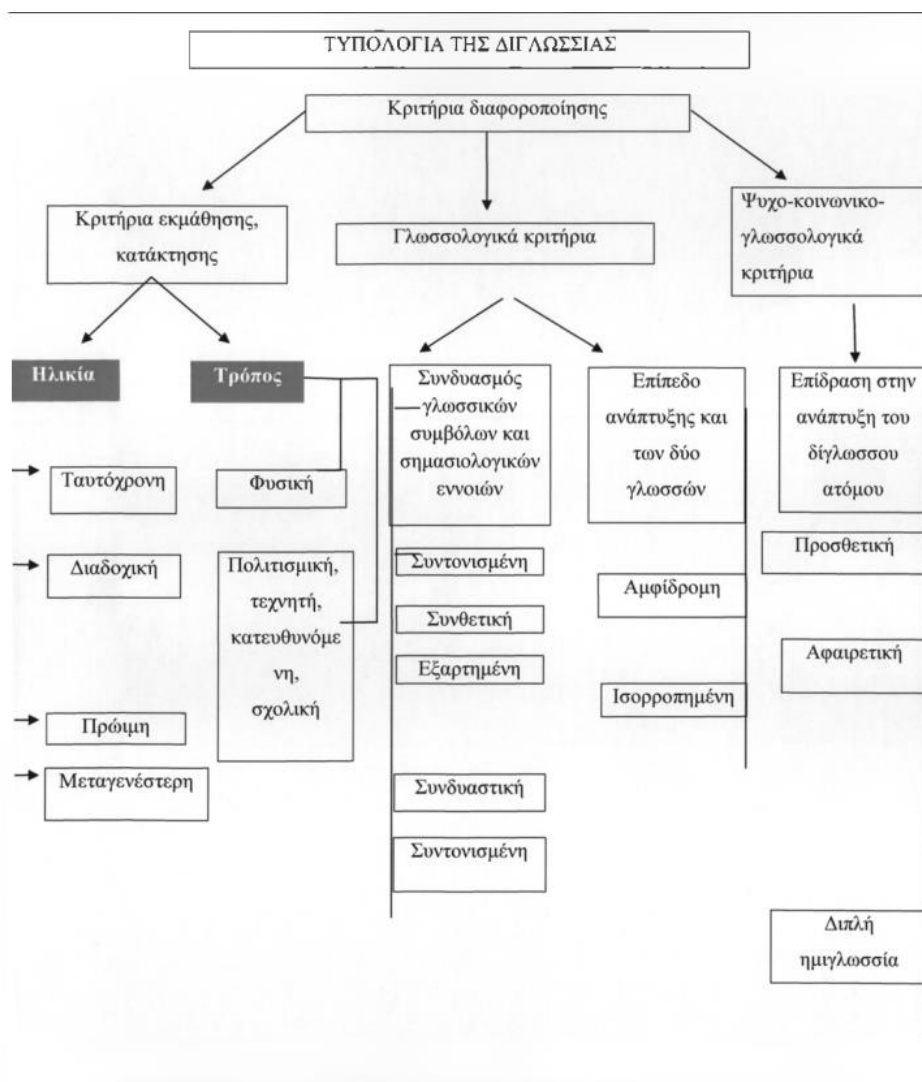
Συνοψίζοντας, η διγλωσσία έχει διερευνηθεί ως ένας παράγοντας που μπορεί να επιφέρει σημαντικά πλεονεκτήματα για τον εγκέφαλο και τη λειτουργία του, με τις περισσότερες μελέτες να υποστηρίζουν την βελτίωση των ικανοτήτων μνήμης, προσοχής, συγκέντρωσης, ακόμη και τη δεξιότητα λήψης αποφάσεων. Η διγλωσσία φαίνεται ακόμη να συνδέεται με τη δεξιότητα ανάπτυξης της αφαιρετικής σκέψης. Όλα τα παραπάνω, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα δίγλωσσα άτομα διαμορφώνουν έναν περισσότερο λειτουργικό και περισσότερο αποδοτικό εγκέφαλο ως προς την διεκπεραίωση των εκτελεστικών λειτουργιών (Bialystok, 2017).

Επιπρόσθετα, τα οφέλη δε σταματούν μόνο στη γνωστική ανάπτυξη και τη διανοητική ευελιξία των δίγλωσσων ατόμων χάρη στην ευελιξία και την εναλλαγή των γλωσσικών συστημάτων, αλλά επεκτείνονται και σε μία κοινωνική και πολιτισμική διάσταση: ιδίως τα παιδιά που από την πρώιμη αναπτυξιακή περίοδο έχουν ενασχοληθεί με την εκμάθηση δύο γλωσσών, παρουσιάζονται να έχουν μια πιο διευρυμένη αντίληψη σε σχέση με τις κοινωνικές νόρμες και σε σχέση με την κουλτούρα που συνοδεύει η εκάστοτε γλώσσα. Βασικός λόγος για όλα τα παραπάνω οφέλη είναι το γεγονός ότι τα δίγλωσσα άτομα χρησιμοποιούν και έχουν αναπτύξει διαφορετικές περιοχές του εγκεφάλου τους σε σχέση με τα άτομα που μιλούν μόνο μια γλώσσα (Bialystok, 2017).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Διγλωσσία και αυτισμός

Η διγλωσσία, όπως ήδη επισημάνθηκε, αναφέρεται στο φυσιολογικό φαινόμενο, το οποίο παρουσιάζεται, κατά τη διάρκεια της επαφής των δύο γλωσσών. Ως πιο σημαντικοί παράγοντες χρήσης της διγλωσσίας μπορούν να θεωρηθούν κατά κύριο λόγο οι θρησκευτικοί, κοινωνικοί, μορφωτικοί αλλά και πολιτικοί παράγοντες. Αποτελώντας ένα καθαρά πολυδιάστατο και πολυπαραγοντικό σύστημα, η διγλωσσία έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη ενός έντονου επιστημονικού διαλόγου μεταξύ σημαντικών επιστημονικών κλάδων, όπως η Παιδαγωγική, η Κοινωνιογλωσσολογία, η Κοινωνιολογία, η Ψυχολογία και η Γλωσσολογία (Rogers, 2005).

Διάγραμμα 1 – Τυπολογία διγλωσσίας

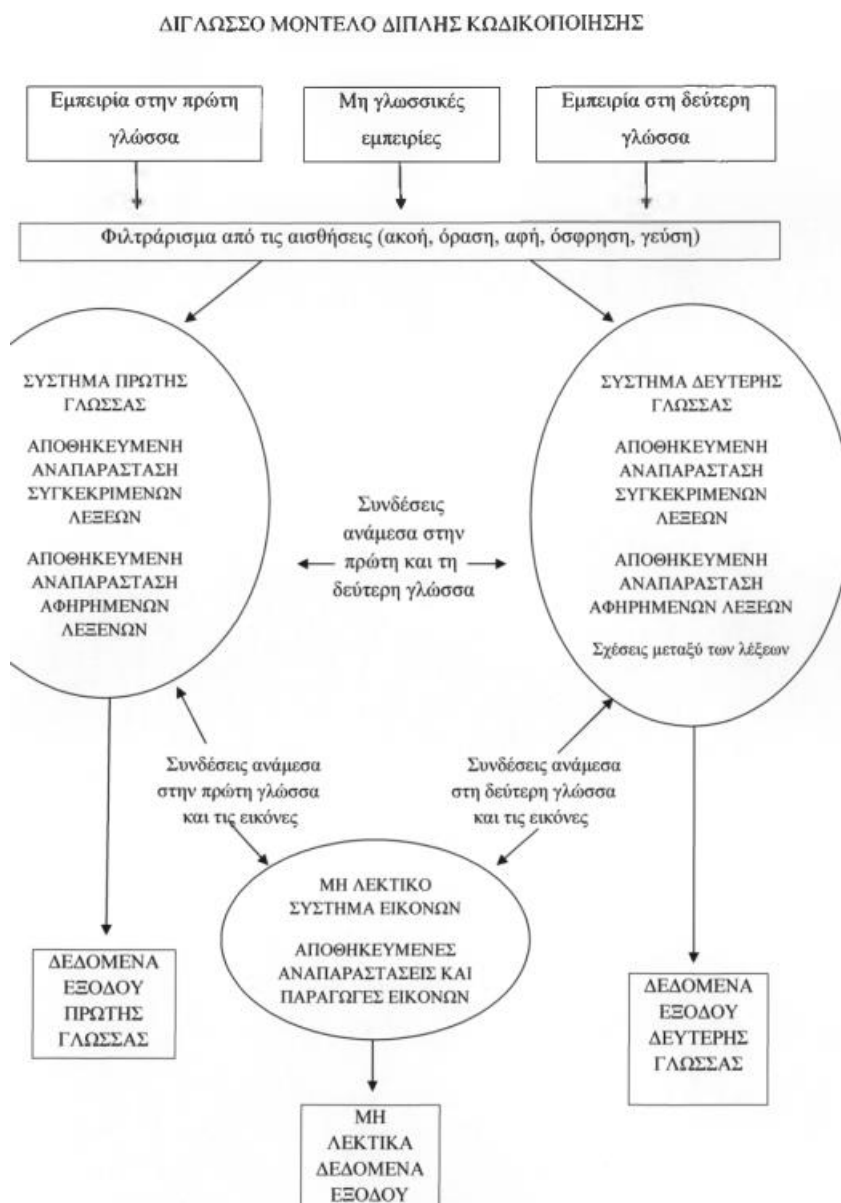

Παραδόξως λίγες μελέτες έχουν επικεντρωθεί στη διγλωσσία σε πληθυσμούς με γλωσσικές ή/και νοητικές αναπηρίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της σχέσης της διγλωσσίας με τις διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού καθώς δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς το πώς η ακρόαση δύο γλωσσών ασκεί επιρροή στην ανάπτυξη των παιδιών με διαταραχή του φάσματος του αυτισμού. Πιο συγκεκριμένα οι διαταραχές του φάσματος του αυτισμού συσχετίζονται με την εμφάνιση σημαντικών δυσκολιών στην επικοινωνία, στην επιθυμία για επανάληψη και ρουτίνα και στη σχέση με άλλους ανθρώπους. Αρκετοί γονείς και εξειδικευμένοι επαγγελματίες υγείας αλλά και εκπαιδευτικοί εκφράζουν προβληματισμό για το εάν τελικά η διγλωσσία μπορεί να επιδεινώνει τις κάθε είδους δυσκολίες, που μπορούν να συσχετισθούν με τον αυτισμό (Yu, 2009).

Μπορεί, λοιπόν, η κατανόηση της επίδρασης της διγλωσσίας στις ικανότητες των παιδιών με ΔΑΦ να θεωρείται δύσκολη, όμως με βάση τις μέχρι τώρα έρευνες παρουσιάζεται ότι η εκμάθηση περισσότερων από μία γλωσσών δεν μπορεί να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη των παιδιών αλλά αντίθετα μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να λειτουργήσει ευεργετικά. Ταυτόχρονα θεωρείται ότι η διγλωσσία μπορεί να συσχετιστεί με την καλύτερη κατανόηση των συναισθημάτων και των σκέψεων των άλλων (Ohashi et al, 2012).

Επίσης κάποιες δεξιότητες αμφισβητούνται έντονα από τους ερευνητές, αλλά σε αυτές μπορεί να συμπεριλαμβάνεται μεγαλύτερη ικανότητα εναλλαγής ανάμεσα στις εργασίες και στον έλεγχο της συμπεριφοράς (Yu, 2009).

Διάγραμμα 2 – Δίγλωσσο μοντέλο διπλής κωδικοποίησης

Πριν από πενήντα χρόνια, υποστηριζόταν ότι η ανάπτυξη των παιδιών με αυτισμό σε δίγλωσσο περιβάλλον ήταν αρνητική για την εξέλιξή τους. Όμως σήμερα η συγκεκριμένη αντίληψη αμφισβητείται έντονα και έχει αναπτυχθεί έντονος επιστημονικός διάλογος για το πώς λειτουργεί η διγλωσσία για τα παιδιά με αυτισμό αλλά και για το αν μπορεί να αποτελέσει ακόμη και παράγοντα δημιουργίας ευκαιριών μάθησης στα παιδιά με αυτισμό (Ohashi et al, 2012).

Τα ερωτηματικά αυτά αποδίδονται ουσιαστικά στο ότι τα οφέλη που συνδέονται με τη διγλωσσία, με πιο σημαντική την καλύτερη κατανόηση της σκέψης των άλλων ανθρώπων (Θεωρία του Νου), μπορούν να εντοπιστούν στους ίδιους τομείς με αυτούς που σε αρκετές

περιπτώσεις παρουσιάζονται περιορισμένοι στα παιδιά με διαταραχές του φάσματος αυτισμού (Eighsti et al, 2011).

Πρέπει να επισημανθεί ότι η υψηλής ποιότητας έρευνα αναφέρεται σε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, απαιτώντας με τον τρόπο αυτό από τους ερευνητές να ομαδοποιούν τους συμμετέχοντες για εύκολη σύγκριση. Ωστόσο, υπάρχει μια πρόκληση όταν ομαδοποιούνται παιδιά με αυτισμό, τα οποία είναι επίσης δίγλωσσα, καθώς από τη φύση τους οι γλωσσικές δεξιότητες αυτών των παιδιών κυμαίνονται σε δύο φάσματα. Παρουσιάζεται ουσιαστικά μεγάλη ποικιλία στις γλωσσικές ικανότητες των ατόμων με αυτισμό από εκείνα τα άτομα που επικοινωνούν ελεύθερα και αποτελεσματικά μέχρι εκείνα τα άτομα που δεν μιλούν καθόλου (Yu, 2009). Με τον ίδιο τρόπο παρουσιάζεται τεράστια διακύμανση στις γλωσσικές ικανότητες σε κάθε γλώσσα των δίγλωσσων ατόμων, καθώς εκτείνεται από την ύπαρξη επάρκειας στη μία γλώσσα μέχρι και την παρουσίαση εκείνων, που μιλούν άπταιστα και στις δύο γλώσσες τους στον ίδιο βαθμό. Όμως είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρεθούν παιδιά που να είναι ισορροπημένα ως προς τις γλωσσικές ικανότητες, και παράλληλα να μπορούν να μιλήσουν τους ίδιους γλωσσικούς συνδυασμούς και στον ίδιο βαθμό επάρκειας. Για τον λόγο αυτό υποστηρίζεται ότι η έρευνα σε αυτόν τον πληθυσμό απαιτεί χρόνο και υπομονή, αναδεικνύοντας την ύπαρξη πολυάριθμων μελετών που επαναλαμβάνουν τα ευρήματά τους για την επιβεβαίωση των αποτελεσμάτων σε μεγαλύτερη κλίμακα (Kelley et al, 2006).

Στο πλαίσιο αυτό στη συνέχεια παρουσιάζονται σχετικές έρευνες, οι οποίες διερευνούν το πώς οι γονείς των παιδιών με αυτισμό επιλέγουν το γλωσσικό περιβάλλον των παιδιών τους αλλά και το πώς η διγλωσσία επηρεάζει τις γλωσσικές, κοινωνικές και εκτελεστικές δεξιότητες των παιδιών με αυτισμό. Ενδεικτικά υποστηριζόταν πριν από κάποιες δεκαετίες ότι, όταν τα παιδιά εντάσσονται στο φάσμα του αυτισμού, μπορεί να καθοδηγούνται οι γονείς να μην εκθέτουν το παιδί τους σε μια δεύτερη γλώσσα, εξαιτίας της ανησυχίας των κλινικών γιατρών ότι η έκθεση σε ένα δίγλωσσο περιβάλλον θα καθυστερήσει της γλωσσική ανάπτυξη αυτών των παιδιών. Σε σχετικές έρευνες επίσης ως προς τη διγλωσση ικανότητα σε παιδιά με αυτισμό επισημαίνεται ότι η διγλωσσία δεν προσδίδει καμία επιπλέον ευπάθεια στη γλωσσική ανάπτυξη και ότι η διγλωσση γλωσσική ανάπτυξη είναι εφικτή από παιδιά με αυτισμό, χωρίς καμία διαφοροποίηση από τα παιδιά τυπικής ανάπτυξης (Yu, 2009).

Σε μία σημαντική έρευνα που διενεργήθηκε στην Κίνα το 2015, ως σκοπός καθορίστηκε η συσχέτιση της διγλωσσης έκθεσης με τη δομική και πραγματολογική γλωσσική ανάπτυξη σε παιδιά με διαταραχές του φάσματος του αυτισμού. Ειδικότερα οι γονείς 54 παιδιών με αυτισμό

συμπλήρωσαν ένα ερωτηματολόγιο για την αξιολόγηση της ικανότητας του παιδιού τους στη δομική γλώσσα και της πραγματολογικής ικανότητας στην κυρίαρχη γλώσσα τους. Ταυτόχρονα συμπλήρωσαν ένα ερωτηματολόγιο για την αξιολόγηση της κοινωνικής λειτουργικότητας του παιδιού τους, ενώ επίσης οι γονείς συμπλήρωσαν διεξοδικές συνεντεύξεις ως προς το γλωσσικό περιβάλλον των παιδιών τους. Σύμφωνα με τα ευρήματα αυτής της έρευνας υποδηλώθηκε ότι η έκθεση σε δεύτερη γλώσσα δεν μπορεί να συσχετισθεί με πρόσθετες προκλήσεις για την ανάπτυξη της κυρίαρχης γλώσσας στα παιδιά με αυτισμό. Επιπλέον παρουσιάστηκε ότι η έλλειψη αρνητικών συσχετίσεων στο δείγμα δεν είναι πιθανόν να αποδοθεί στη συγκριτικά πρόωμη διάγνωση ή/και παρέμβαση που εμφανίζονται σε άλλα κράτη, αναδεικνύοντας την ανάγκη για μελέτη των διαφόρων επιπτώσεων για τις αποφάσεις ως προς το γλωσσικό περιβάλλον των παιδιών με αυτισμό (Reetzke et al, 2015).

Ως προς τις επιλογές των γονιών των παιδιών με αυτισμό για το γλωσσικό περιβάλλον των παιδιών τους σε σχετική έρευνα το ενδιαφέρον εστιάστηκε στο πώς οι δίγλωσσοι γονείς παιδιών με διαταραχή του φάσματος του αυτισμού κάνουν επιλογές για το γλωσσικό περιβάλλον των παιδιών τους, δίνοντας έμφαση στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι δίγλωσσοι γονείς παιδιών με αυτισμό μπορούν να κάνουν διαφορετικές επιλογές γλωσσικής έκθεσης σε σύγκριση με τους δίγλωσσους γονείς παιδιών χωρίς αυτισμό. Πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο αυτής της έρευνας πραγματοποιήθηκαν ημιδομημένες ποιοτικές συνεντεύξεις με 17 δίγλωσσους γονείς με παιδί με αυτισμό και 18 δίγλωσσους γονείς με παιδί τυπικής ανάπτυξης. Με βάση τη θεματική ανάλυση επισημάνθηκε ότι, σε αντίθεση με τους γονείς των παιδιών τυπικής ανάπτυξης οι γονείς των παιδιών με αυτισμό εξέφρασαν προβληματισμό για τη σύγχυση, που μπορεί να προκαλέσει το δίγλωσσο περιβάλλον στα παιδιά τους αλλά και για την επιδείνωση των γλωσσικών τους ελλειμμάτων. Πέρα από αυτά οι γονείς εντόπισαν επίσης πιθανά οφέλη της διγλωσσίας κατά κύριο λόγο ως προς τη διατήρηση ενός στενού και στοργικού δεσμού με το παιδί τους. Κατά συνέπεια οι γονείς των παιδιών με αυτισμό εκφράζουν σημαντικές ανησυχίες ως προς τη διγλωσσία, ειδικά όταν τα παιδιά τους εμφανίζουν πιο χαμηλή λεκτική ικανότητα (Hampton et al, 2017).

Όμως τα τελευταία χρόνια υποστηρίζεται παράλληλα ότι η διγλωσσία μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά και για παιδιά με διαταραχές του φάσματος του αυτισμού.

Πιο συγκεκριμένα σε έρευνες σε δίγλωσσα παιδιά τυπικής ανάπτυξης έχει διαπιστωθεί ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της γλωσσικής ικανότητας και συγκεκριμένων γνωστικών και κοινωνικών λειτουργιών, κατά τρόπο ώστε η ανάπτυξη των δίγλωσσων παιδιών να θεωρείται

ότι μπορεί να ευνοηθεί συγκριτικά με τους μονόγλωσσους συνομηλικούς τους. Ειδικότερα σε σχετική έρευνα των Gonzalez-Barrero & Nadig (2019) εντοπίστηκε σημαντικό πλεονέκτημα στη γνωστική ευελιξία μεταξύ 20 δίγλωσσων παιδιών με ΔΑΦ σε σύγκριση με τους μονόγλωσσους συνομηλικούς τους. Η συγκεκριμένη μελέτη επιχειρεί να βασιστεί σε αυτά τα ευρήματα για να διερευνήσει περαιτέρω την επίδραση της διγλωσσίας στην ανάπτυξη ενός συνόλου γνωστικών ικανοτήτων, που προσεγγίζονται ουσιαστικά ως εκτελεστικές λειτουργικές δεξιότητες. Αυτές οι δεξιότητες μπορούν να συμβάλουν στον έλεγχο της προσοχής και τη συμπεριφορά, η οποία προσανατολίζεται στο στόχο ανάμεσα στα δίγλωσσα παιδιά με ΔΑΦ. Επίσης υποστηρίζεται ότι τα ελλείμματα δεξιοτήτων εκτελεστικής λειτουργίας είναι κοινά ανάμεσα στα παιδιά με ΔΑΦ.

Παρόλο που τα ελλείμματα της εκτελεστικής λειτουργίας δεν αποτελούν βασική συμπτωματολογία του αυτισμού, θεωρείται ότι η υποστήριξη της ανάπτυξής της για τα παιδιά με αυτισμό μπορεί να οδηγήσει σε πλεονεκτήματα σε άλλους τομείς ανάπτυξης και λειτουργίας. Στο πλαίσιο αυτό η συγκεκριμένη έρευνα καθοδηγήθηκε από τα εξής ερωτήματα:

- 1) Μπορεί η διγλωσσία να μετριάσει τις δυσκολίες της εκτελεστικής λειτουργίας σε παιδιά με αυτισμό σε εργασίες βασισμένες στην απόδοση;
- 2) Μπορεί η διγλωσσία να μετριάσει τις δυσκολίες της εκτελεστικής λειτουργίας σε παιδιά με αυτισμό σε μετρήσεις αναφοράς γονέων;
- 3) Παρουσιάζουν τα δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό πλεονέκτημα στην προσαρμοστική και κοινωνική λειτουργικότητα σε σύγκριση με τα μονόγλωσσα παιδιά με αυτισμό;

Με τον τρόπο αυτό το ενδιαφέρον εστιάστηκε στην προσπάθεια να αποδειχθεί ότι η διγλωσσία δεν μειονεκτεί στην ανάπτυξη των παιδιών με αυτισμό, αλλά αντίθετα μπορεί να οδηγήσει σε διάφορα αναπτυξιακά πλεονεκτήματα. Με βάση, λοιπόν, τα ερευνητικά στοιχεία των τελευταίων ετών υποστηρίζεται ότι τα άτομα με αυτισμό είναι ικανά να γίνουν δίγλωσσα.

Σε γενικές γραμμές υποστηρίζεται ότι τα δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό τείνουν να εμφανίζουν καλύτερες επιδόσεις από τους μονόγλωσσους συνομηλικούς τους σε ορισμένες εκτελεστικές λειτουργίες, δίνοντας έμφαση στον ανασταλτικό έλεγχο και στην εναλλαγή της προσοχής τους (Gonzalez-Barrero & Nadig, 2019).

Όμως οι μελετητές δεν έχουν διαπιστώσει πλεονεκτήματα σε εργασίες μνήμης εργασίας, όπως παράλληλα και στην επανάληψη μιας σειράς αριθμών. Σε σχετική έρευνα υποστηρίζεται ότι η διγλωσσία αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σχετίζονται με τους άλλους και ζουν τη ζωή τους, αναδεικνύοντας τον ρόλο της διγλωσσίας στον αυτισμό, όπου η κοινωνική αλληλεπίδραση εμφανίζει σημαντικές προκλήσεις. Η κατανόηση της αλληλεπικάλυψης μεταξύ των κοινωνικών παραλλαγών της διγλωσσίας και του αυτισμού θα μπορούσε να αποκαλύψει νέες πρακτικές υποστήριξης των ατόμων με αυτισμό. Ο στόχος της συγκεκριμένης έρευνας ήταν να γίνει σαφής η κατανόηση της εκμάθησης της γλώσσας και των κοινωνικών εμπειριών των μονόγλωσσων, δίγλωσσων και πολύγλωσσων αυτιστικών ατόμων. Το δείγμα αποτελούνταν από 89 μονόγλωσσα άτομα με αυτισμό, 98 δίγλωσσα άτομα και 110 πολύγλωσσα άτομα. Στο πλαίσιο αυτό επιλέχθηκαν να χρησιμοποιηθούν μοντέλα παλινδρόμησης για την ανάλυση του τρόπου, με τον οποίο οι μεταβλητές της διγλωσσίας προέβλεπαν τις αξιολογήσεις της ποιότητας της κοινωνικής ζωής. Πρόκειται ουσιαστικά για την πρώτη μελέτη που περιγράφει το γλωσσικό ιστορικό και τις κοινωνικές εμπειρίες ενός σημαντικού δείγματος δίγλωσσων και πολύγλωσσων ενηλίκων ατόμων με αυτισμό. Μέσω της συγκεκριμένης έρευνας δόθηκαν σημαντικές πληροφορίες για το πώς τα άτομα με αυτισμό μπορούν να μάθουν και να χρησιμοποιήσουν μια νέα γλώσσα και πώς οι εμπειρίες διγλωσσίας τους διαμορφώνουν την κοινωνική τους ζωή. Τα δίγλωσσα και τα πολύγλωσσα άτομα με ΔΑΦ στατιστικά αποδείχθηκε ότι έχουν καλύτερο επίπεδο κοινωνικής ζωής σε σχέση με τα μονόγλωσσα και μεγαλύτερα επίπεδα κοινωνικής προσαρμοστικότητας στο ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον (Digard et al, 2020) .

Στις περισσότερες από τις τελευταίες μελέτες συγκρίνονται δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό με μονόγλωσσα παιδιά με αυτισμό, διερευνώντας διάφορες παραμέτρους της γλωσσικής ανάπτυξης των παιδιών. Κατά συνέπεια υποστηρίζεται ότι τα δίγλωσσα παιδιά αναπτύσσουν τις ίδιες γλωσσικές ικανότητες με τα μονόγλωσσα παιδιά με αυτισμό, με αποτέλεσμα και οι δύο ομάδες παιδιών να μπορούν να φτάσουν στα ίδια γλωσσικά ορόσημα στην ίδια ηλικία. Τα δίγλωσσα άτομα με αυτισμό αναπτύσσουν ισοδύναμα μεγέθη λεξιλογίου, με αποτέλεσμα να υποστηρίζεται ότι γνωρίζουν, κατά μέσο όρο, τον ίδιο αριθμό λέξεων. Επίσης τα άτομα αυτά εμφανίζουν παρόμοιες γνώσεις πρώιμης γραμματικής, ή πρακτικές για το πώς μπορούν να δημιουργούν καλά σχηματισμένες απλές προτάσεις (Eighsti et al, 2011).

Ακόμη τα δίγλωσσα άτομα με αυτισμό μπορούν να συσχετισθούν και να επικοινωνούν με αποτελεσματικό τρόπο με τους ανθρώπους αλλά και να εμφανίζουν παρόμοιες ικανότητες εκτελεστικής λειτουργίας.

Για τον λόγο αυτό υποστηρίζεται ότι σε όλες αυτές τις καθημερινές δραστηριότητες, τα δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό δραστηριοποιούνται με τον ίδιο τρόπο με τα μονόγλωσσα παιδιά. Κατά συνέπεια επισημαίνεται πλέον ότι η έκθεση ατόμων σε περισσότερες από μία γλώσσες δεν είναι επιβλαβής για τα άτομα με αυτισμό. Είναι πλέον σαφές ότι υπάρχουν τομείς της γλωσσικής έρευνας στον αυτισμό που απαιτούν μεγαλύτερη διερεύνηση, εστιάζοντας το ενδιαφέρον στην καλύτερη κατανόηση του γνωστικού αντίκτυπου, όχι μόνο της διγλωσσίας, αλλά και της πρώιμης πολυγλωσσίας στον αυτισμό. Επίσης το ενδιαφέρον πρέπει να εστιαστεί στις ενδεχομένως ειδικές ανάγκες υποστήριξης των οικογενειών με παιδιά με αυτισμό που μεγαλώνουν σε ένα πολύγλωσσο περιβάλλον (Ohashi et al, 2012).

Σε μια άλλη έρευνα που έχει γίνει αναφέρεται ότι τα παιδιά με αυτισμό, οι μειωμένες κοινωνικές δεξιότητες και οι δυσκολίες με την εκμάθηση της γλώσσας (American Psychiatric Association, 2000, Anderson et al. 2007, Howlin 2002) μπορεί να επηρεάσουν την ικανότητά τους να γίνουν δίγλωσσοι. Όπως περιγράφηκε παραπάνω, διάφορες μελέτες υποδεικνύουν ότι η διγλωσσία δεν θέτει σε μειονεκτική θέση τα άτομα με αυτισμό. Το κοινωνικό πλεονέκτημα της διγλωσσίας είναι ότι τα άτομα μπορούν να συμπεριληφθούν πλήρως σε σημαντικά πλαίσια ζωής. Επίσης, οι μεταγλωσσικές δεξιότητες ενισχύονται σε ορισμένα παιδιά με τυπική ανάπτυξη ως αποτέλεσμα της διγλωσσίας. Αυτό μπορεί να ισχύει και για παιδιά με αυτισμό. Από όσο γνωρίζουμε μόνο μια μελέτη περίπτωσης έχει διερευνήσει τη διγλωσσία και τον αυτισμό, αναφέροντας τα αποτελέσματα μιας παρέμβασης στα Κορεάτικα και τα Αγγλικά για ένα παιδί με αυτισμό. Καταδείχθηκε πρόοδος και στις δύο γλώσσες κατά τη διετή περίοδο που μελετήθηκε (Seung et al., 2006).

Σκοπός αυτής της έρευνας ήταν η διερεύνηση της διγλωσσίας σε οικογένειες με παιδιά με ΔΑΦ. Η έρευνα σχεδιάστηκε για να απαντήσει στα ακόλουθα ερωτήματα:

- 1) Είναι δίγλωσσες οικογένειες που μεγαλώνουν τα παιδιά τους με ΔΑΦ για να είναι δίγλωσσα;
- 2) Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν την απόφασή τους να μεγαλώσουν ή όχι τα παιδιά τους με ΔΑΦ δίγλωσσα;
- 3) Πόσο επιτυχημένα είναι τα άτομα με αυτισμό στο να γίνουν δίγλωσσα;
- 4) Τι συμβουλές λαμβάνουν οι οικογένειες από επαγγελματίες σχετικά με την διγλωσση ανατροφή του παιδιού τους με ΔΑΦ;

- 5) Ποιες ανάγκες ή υποστήριξη έχουν οι οικογένειες για να τις βοηθήσουν να λάβουν αποφάσεις σχετικά με τη διγλωσσία;

Στην έρευνα αυτή μοιράστηκαν ερωτηματολόγια σε γονείς, που μεγάλωναν τα παιδιά τους με ΔΑΦ σε δίγλωσσο περιβάλλον, για το πόσο σημαντική θεωρούν ότι είναι η διγλωσσία για τα παιδιά τους. Οι περισσότεροι γονείς απάντησαν ότι είναι πολύ σημαντική καθώς θα τους δοθούν πολλές ευκαιρίες στην επαγγελματική τους και όχι μόνο καριέρα. Παρόλα αυτά υπήρχαν και γονείς που εξέφρασαν την αγωνία τους και τον προβληματισμό τους ότι τα παιδιά μπορεί να μπερδεύονταν στο άκουσμα δύο ή περισσότερων γλωσσών και μπορεί να ανέπτυσαν κάποιου είδους δυσκολία λόγω αυτού. Από τους 21 ερωτηθέντες που συμπλήρωσαν αυτήν την ερώτηση πόσο επιτυχημένα έκανε τα παιδιά τους η διγλωσσία, δύο (9,5%) βαθμολόγησαν τον εαυτό τους ως «μη επιτυχημένο». έξι (29%) ως «κάπως επιτυχημένες», οκτώ (38%) ως «επιτυχημένοι» και δύο (9,5%) ως «εξαιρετικά επιτυχημένες». Έτσι, η πλειοψηφία θεώρησε ότι είχε κάποια επιτυχία.

Επίσης οι γονείς κλήθηκαν να απαντήσουν εάν είχαν λάβει συμβουλές σχετικά με τη διγλωσσία και τη ΔΑΦ από επαγγελματίες και εάν ναι, ποιες συμβουλές είχαν λάβει. Οι επαγγελματίες για τους οποίους ρωτήθηκαν ήταν: οικογενειακοί γιατροί, λογοπαθολόγοι (SLPs), ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί, δάσκαλοι τάξης ή προσχολικής ηλικίας ή άλλοι. Ρωτήθηκαν αν κάποιος από αυτούς τους επαγγελματίες είχε προτείνει κάτι από τα ακόλουθα: χρησιμοποιήστε κάθε γλώσσα με διαφορετικά άτομα, χρησιμοποιήστε κάθε γλώσσα σε διαφορετικά μέρη, χρησιμοποιήστε κάθε γλώσσα σε διαφορετικές ώρες, μην μεγαλώνετε το παιδί σας δίγλωσσα, μεγαλώνετε το παιδί σας δίγλωσσα, ή άλλη συμβουλή. Οι συχνότερες αποκρίσεις ήταν να χρησιμοποιείται μόνο μια γλώσσα όπως φαίνεται και στον παρακάτω

πίνακα:

	Vary languages used across			Do not use two languages	Use two languages
	People	Places	Times		
Family physician (n = 14)	1	2	2	6	6
SLP (n = 10)	4	1	3	7	3
Psychologist (n = 8)	1	0	1	6	1
Social worker (n = 6)	0	0	0	0	3
Teacher (n = 23)	5	1	2	9	3
Total number of respondents	11	4	8	28	16

Ιδιαίτερη αναφορά όμως πρέπει να γίνει και στο πώς μπορεί να επηρεάσει η διγλωσσία τη θεωρία του νου στα άτομα με διγλωσσία. Η ικανότητα να αποδίδει κανείς νοητικές καταστάσεις στον εαυτό του και στους άλλους ονομάζεται Θεωρία του Νου και αποτελεί τη βάση διαφόρων κοινωνικών δεξιοτήτων (σύνολο δεξιοτήτων που επιτρέπουν σε ένα άτομο να επικοινωνεί και να αλληλεπιδρά με άλλους επιτυχώς π.χ. κατανόηση λεκτικών και εξωλεκτικών σημάτων επικοινωνίας, εν συναίσθηση, προσαρμογή συμπεριφοράς ανάλογα το πλαίσιο στο οποίο βρισκόμαστε, αποτελεσματικότητα του να γινόμαστε κατανοητοί και να μεταδίδουμε με σαφήνεια αυτά που θέλουμε στους γύρω μας). Τα άτομα με διαταραχή του αυτιστικού φάσματος συχνά εμφανίζουν δυσκολίες στη θεωρία του νου, εξηγώντας με τον τρόπο αυτό βασικές βλάβες στην επικοινωνία και την κοινωνικοποίηση που πιστοποιούνται σε αυτή την κατάσταση. Σε σχετικές έρευνες επισημαίνεται ότι οι εκτελεστικές λειτουργίες (EFs), οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ένα διαφόρων σύνολο αλληλεπιδραστικών λειτουργιών υψηλής τάξης γνωστικών διεργασιών που εμπλέκονται στο σχεδιασμό, το συντονισμό και την ολοκλήρωση στοχευμένων ενεργειών αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για τη θεωρία του νου τόσο σε τυπικά αναπτυσσόμενα παιδιά όσο και σε παιδιά με αυτισμό (Dersksen et al, 2018).

Ειδικότερα υποστηρίζεται ότι οι εκτελεστικές λειτουργίες, όπως ο ανασταλτικός έλεγχος, καθώς επίσης η ενημέρωση, η εργαζόμενη μνήμη και η γνωστική ευελιξία διαδραματίζουν αναμφισβήτητα σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια εξήγησης και πρόβλεψης

της συμπεριφοράς ενός χαρακτήρα με βάση τις πεποιθήσεις του Dersksen (2018). Επίσης θεωρείται σε δίγλωσσα παιδιά τυπικής ανάπτυξης αλλά και με αυτισμό υπάρχει εμφάνιση καλύτερων επιδόσεων καθώς και χαμηλή-λεκτική θεωρία του νου αλλά ταυτόχρονα και εργασίες αναστολής, μετατόπισης της προσοχής και μνήμης εργασίας αφού φαίνεται ότι η ικανότητα των δίγλωσσων να αναστέλλουν συνεχώς μία από τις γλώσσες τους κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία ενός γενικά ενισχυμένου συστήματος ανασταλτικού ελέγχου. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να επιτευχθεί η αποτελεσματικότερη αναστολή της προσωπικής γνώσης του ατόμου κατά τη διάρκεια μιας εργασίας θεωρίας του νου (Buac & Kaushanskaya, 2019).

Μελέτες σχετικά με τη διγλωσσία έχουν δείξει κατά συνέπεια ότι τα παιδιά χωρίς αυτισμό που χρησιμοποιούν πολλές γλώσσες έχουν αυξημένες δεξιότητες θεωρίας του νου και εκτελεστικών λειτουργιών σε σύγκριση με μονόγλωσσα παιδιά.

Για τον λόγο αυτό υποστηρίζεται ότι η διγλωσσία φαίνεται να αποφέρει οφέλη ακριβώς εκεί όπου το αυτιστικό παιδί παρουσιάζει δυσκολίες, με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται έντονος επιστημονικός διάλογος για το αν τα δίγλωσσα αυτιστικά παιδιά καταφέρνουν να μετριάσουν τις δυσκολίες της νευροαναπτυξιακής τους διαταραχής χρησιμοποιώντας δύο γλώσσες καθημερινά.

Σε σχετική μελέτη διερευνήθηκε το κατά πόσον η διγλωσσία ενισχύει τη Θεωρία του Νου, όπως μετράται με ένα μη λεκτικό έργο ψευδούς πεποίθησης (False Belief) σε παιδιά με διαταραχή αυτιστικού φάσματος (ΔΑΦ), και πώς η συγκεκριμένη ενδεχόμενη ενίσχυση μπορεί να προέρχεται από βελτιώσεις σε διάφορους άλλους τομείς, δίνοντας έμφαση στις εκτελεστικές λειτουργίες, στη γλώσσα, στις δεξιότητες μεταγλωσσικής επίγνωσης, καθώς και τη σοβαρότητα του αυτισμού. Εκατόν τρία παιδιά με ΔΑΦ (7 έως 15 ετών) (43 δίγλωσσα και 60 μονόγλωσσα παιδιά που αντιστοιχούσαν σε ηλικία και IQ) εξετάστηκαν στο πλαίσιο αυτής της έρευνας σε ένα μη λεκτικό έργο εναλλαγής προσοχής, σε έργο μνήμης εργασίας και ενημέρωσης και σε ένα διαδικτυακό, χαμηλής λεκτικής ικανότητας έργο ψευδούς πρώτης τάξης όπου τα παιδιά χωρίστηκαν σε δύο ομάδες (παιδιά με ΔΑΦ δίγλωσσα και μονόγλωσσα) και κλήθηκαν να αναγνωρίσουν μια κατάσταση όπου δεν βλέπουν μηχανικά και νοητικά την αλλαγή που συμβαίνει. Οι αναλύσεις από το έργο ψευδούς πεποίθησης επικεντρώθηκαν σε πειραματικές συνθήκες όπου μελετούσαν εις βάθος την απόδοση των παιδιών σχετικά με την αιτιολογία που δίνουν όσον αφορά την λανθασμένη πεποίθηση (FB) και την απευθείας σύγκριση της μηχανικής αόρατης αλλαγής που συμβαίνει. Η εξαγωγή συμπερασμάτων

αποκάλυψε μια βάση ακριβής αντίληψης της αιτιώδους σχέσης μεταξύ αντικειμένων και όχι του συλλογισμού πεποιθήσεων. Με βάση τα αποτελέσματα επισημάνθηκε τα δίγλωσσα παιδιά έδειξαν μια μεγάλη και σημαντική αύξηση στην κατανόηση της νοητικής αόρατης αλλαγής (ψευδή πεποίθηση FB) σε σύγκριση με τους μονόγλωσσους συνομηλίκους τους. Υπήρξαν επίσης ενισχύσεις στις εκτελεστικές λειτουργίες ωστόσο δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτές οι ενισχύσεις εκτελεστικής λειτουργίας οδήγησαν στο πλεονέκτημα της FB (Peristeri et al, 2021).

Πέρα από αυτά η ενισχυμένη FB δεν εξηγήθηκε ούτε από τη γλώσσα, ούτε από τις μεταγλωσσικές δεξιότητες, ούτε επίσης από την πιο χαμηλή σοβαρότητα του αυτισμού. Παρόλο που τα αποτελέσματα δεν διευθετούν οριστικά τη συζήτηση σχετικά με το τι μπορεί να προκαλέσει το πλεονέκτημα της θεωρίας του νου στα δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό, η εμπειρική εικόνα της παρούσας μελέτης υποδηλώνει ότι η συνιστώσα θεωρία του νου της κατανόησης της FB στα δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό ενισχύεται από τη δίγλωσση εμπειρία αυτή καθαυτή. Σε γενικές γραμμές με αυτή την έρευνα επιδιώχθηκε να προσδιοριστεί το εάν και πώς η διγλωσσία μπορεί να βελτιώσει την ικανότητα κατανόησης των πεποιθήσεων των άλλων σε παιδιά με διαταραχή του φάσματος του αυτισμού. Κατά συνέπεια αξιολογήθηκε η συλλογιστική των πεποιθήσεων τους παράλληλα με μια σειρά άλλων δεξιοτήτων που υποτίθεται ότι είναι σημαντικές για μια τέτοια συλλογιστική, δηλαδή την κατανόηση, την παραγωγή και τη σκέψη για τη γλώσσα, την ανάκληση και την εναλλαγή μεταξύ πληροφοριών και τη σοβαρότητα των συμπτωμάτων της διαταραχής του αυτισμού.

Με βάση τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας επισημάνθηκαν πλεονεκτήματα για τα δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό έναντι των μονόγλωσσων συνομηλίκων τους για τη σύλληψη πεποιθήσεων, υποδηλώνοντας έτσι ότι η επιδίωξη της διγλωσσίας μπορεί να είναι ευεργετική για τη νόηση στα άτομα με αυτισμό (Peristeri et al, 2021)

Συμπεράσματα

Με βάση τα δεδομένα των τελευταίων ερευνών επισημαίνεται ότι τα δίγλωσσα παιδιά με αυτισμό μπορούν να χειριστούν με αποτελεσματικό τρόπο δύο γλώσσες, αλλά παράλληλα και να αποκομίζουν σημαντικά οφέλη από τη διγλωσσία τους, όπως η καλύτερη προσαρμογή στο κοινωνικό τους περιβάλλον και εν γένει η βέλτιστη κοινωνική ζωή και η μεγαλύτερη ανάπτυξη πέραν των κοινωνικών και άλλων γνωστικών δεξιοτήτων σε σχέση με τα μονόγλωσσα άτομα με ΔΑΦ. Επίσης θεωρείται ότι η επιβαλλόμενη μονογλωσσία μπορεί να αποβεί αρνητική, ιδίως στο πλαίσιο οικογενειών που είναι ήδη δίγλωσσες, αποτρέποντας από το παιδί να αναπτύξει κοινωνικές δεξιότητες και γνωστικές δεξιότητες περιορίζοντας την ανάπτυξη των δυνατοτήτων του λόγω φοβικών συνδρόμων. Σε γενικές γραμμές υποστηρίζεται ότι όλα τα παιδιά μπορούν να ωφεληθούν από την έκθεση σε μια γλώσσα που είναι πλούσια σε λέξεις, ποικίλλει σε γραμματική πολυπλοκότητα και αντανακλά επίσης τον πολιτισμό τους. Παράλληλα θεωρείται ότι η επάρκεια σε δύο ή περισσότερες γλώσσες συνδέεται με καλύτερη αυτό αξιολόγηση της κοινωνικής ποιότητας ζωής των ατόμων με αυτισμό.

Για τον λόγο αυτό οι επιπτώσεις της διγλωσσίας για τη λήψη αποφάσεων στην οικογένεια, τη γλωσσική εκπαίδευση και τη δια βίου μάθηση θα πρέπει να διερευνηθούν σε μελλοντικές μελέτες. Μέχρι σήμερα, οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από μεμονωμένες μελέτες που συνήθως γίνονται με μικρό αριθμό παιδιών. Παρόλο όμως που τα ερευνητικά δεδομένα θεωρούνται αισιόδοξα, θεωρείται σημαντική η υλοποίηση περισσότερων ερευνών, προκειμένου να κατανοηθεί η ύπαρξη πλεονεκτημάτων της διγλωσσίας για τα παιδιά με αυτισμό αλλά και γενικότερα να αξιολογηθεί η επιρροή της διγλωσσίας σε όλους τους τομείς στα παιδιά με αυτισμό. Τέλος από την παρούσα εργασία έγινε αντιληπτό ότι είναι απαραίτητη συμπληρωματική μελλοντική έρευνα σχετικά με το ζήτημα της σχέσης διγλωσσίας και αυτισμού. Πιο συγκεκριμένα λοιπόν φάνηκε ότι είναι απαραίτητο να μελετηθούν και να αξιολογηθούν οι απαιτούμενες γνωστικές δεξιότητες για την όψιμη απόκτηση της γλώσσας στον αυτισμό, αλλά παράλληλα και οι βέλτιστες πρακτικές για την υποστήριξη της εκμάθησης της γλώσσας για τα άτομα αυτά, εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος.

Κατά συνέπεια επισημαίνεται πλέον ότι η έκθεση ατόμων σε περισσότερες από μία γλώσσες δεν είναι επιβλαβής για τα άτομα με αυτισμό. Είναι πλέον σαφές ότι υπάρχουν τομείς της γλωσσικής έρευνας στον αυτισμό που απαιτούν μεγαλύτερη διερεύνηση, εστιάζοντας το

ενδιαφέρον στην καλύτερη κατανόηση του γνωστικού αντίκτυπου, όχι μόνο της διγλωσσίας, αλλά και της πρώιμης πολυγλωσσίας στον αυτισμό. Επίσης το ενδιαφέρον πρέπει να εστιαστεί στις ενδεχομένως ειδικές ανάγκες υποστήριξης των οικογενειών με παιδιά με αυτισμό που μεγαλώνουν σε ένα πολύγλωσσο περιβάλλον. Σε μελλοντικές έρευνες, λοιπόν, είναι απαραίτητο να μελετηθούν και να αξιολογηθούν οι απαιτούμενες γνωστικές δεξιότητες για την όψιμη απόκτηση της γλώσσας στον αυτισμό, αλλά παράλληλα και οι βέλτιστες πρακτικές για την υποστήριξη της εκμάθησης της γλώσσας για τα άτομα αυτά, εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος (Ohashi et al, 2012)

Βιβλιογραφία

- Αλίκη Μανιφόβα, Μάρθα Κελέση. Αναπτυξιακές διαταραχές παιδιών με αυτισμό. Παρεμβάσεις της ομάδας των επαγγελματιών υγείας. Το Βήμα του Ασκληπιού, 2015; 14.3: 173-187.
- Άννα Μυλωνά, Διδακτορική διατριβή: Διαταραχές λόγου σε δίγλωσσο διαπολιτισμικό πλαίσιο, όπως παρουσιάζονται σε μαθητές δημοτικών σχολείων στην Ελλάδα και τη Γερμανία. 2010. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Alpern, C. Enhancing language and communication development. In D. Zager, M. L. Wehmeyer, & R. L. Simpson (Eds.), *Educating students with autism spectrum disorders* (pp.281–294). 2012. New York, NY: Routledge
- American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 5th Ed. Arlington: American Psychiatric Publishing, 2013.
- American Psychiatric Association, 2000, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders—IV-TR (2000)* (Washington, DC : American Psychiatric Association).
- Αναγνωστόπουλος Δ, και Βασιλοπούλου Α. Νοσηλευτική ψυχικής υγείας του παιδιού και του εφήβου. Εκδ., Βητα, Αθήνα, 2010.
- Antoniou M. The advantages of bilingualism debate, *Annual Review of Linguistics*, 2019;5: 395-415.
- Autism speaks, *Autism and Health: Advances in Understanding and Treating the Health Conditions that Frequently Accompany Autism*, 2017.
- Bai D, Yip BHK, Windham GC, Association of Genetic and Environmental Factors With Autism in a 5-Country Cohort. *JAMA Psychiatry*. 2019;76(10):1035–1043. doi:10.1001/jamapsychiatry.2019.1411
- Bialystok E. The bilingual adaptation: How minds accommodate experience, *Psychological bulletin*, 2017;143(3): 233-262.
- Bialystok E, Craik FI, Luk G. Bilingualism: consequences for mind and brain. *Trends Cogn Sci*. 2012 Apr;16(4):240-50. doi: 10.1016/j.tics.2012.03.001. PMID: 22464592; PMCID: PMC3322418.

- Bogulski CA, Bice K and Kroll JF. Bilingualism as a desirable difficulty: Advantages in word learning depend on regulation of the dominant language. *Biling (Camb Engl)*. 2019 Nov;22(5):1052-1067. doi: 10.1017/S1366728918000858. Epub 2018 Aug 10. PMID: 31762685; PMCID: PMC6874380.
- Γρίβα Ε και Στάμου Α, Ερευνώντας τη διγλωσσία στο σχολικό περιβάλλον. Οπτικές εκπαιδευτικών, μαθητών και μεταναστών γονέων, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 2018.
- Γρίβα Ε και Α Στάμου, Ερευνώντας τη διγλωσσία στο σχολικό περιβάλλον: Οπτικές εκπαιδευτικών, μαθητών και μεταναστών γονέων. Οπτικές εκπαιδευτικών, μαθητών και μεταναστών γονέων. Θεσσαλονίκη: Δ. Κυριακίδη, 2014.
- DeLuca V, Rothman J, Bialystok E, and Pliatsikas C. Redefining bilingualism as a spectrum of experiences that differentially affects brain structure and function. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2019; 116(15): 7565-7574.
- Digard, B. C. Sorace, A. and Fletcher – Watson, S. Bilingualism in autism: Language learning profiles and social experiences, National Autistic Society. 2020. 24 (8).
- Δρεμέτσικα Βασιλεία, Γλωσσική ποικιλότητα και εκπαίδευση: διγλωσσία, κοινωνική διγλωσσία, γλωσσικές στάσεις και προκαταλήψεις, ποικιλότητα και εκπαίδευση. Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2019;9: 162-169. doi: 10.12681/educ.3114
- Eigsti, I. M., & Bennetto, L. Grammaticality judgments in autism: Deviance or delay. *Journal of Child Language*, 2009. 36(5), 999-1021
- Eigsti, I. M., De Marchena, A. B., Schuh, J. M., and Kelley, E. Language acquisition in autism spectrum disorders: A developmental review. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 2011. 5 (2), 681-691
- Federal Register, Assistance to States for the Education of Children With Disabilities and Preschool Grants for Children With Disabilities; Final Rule, Part II, 2006; 71(156): Rules and Regulations, p. 46756 a.
- García, O. Bilingual education in the 21st century: A global perspective. 2009. Malden, MA & Oxford, England: Blackwell/Wiley.
- Gonzalez-Barrero, A. M and Nadig, A. S. Can Bilingualism Mitigate Set-Shifting Difficulties in Children With Autism Spectrum Disorders? *Child Dev*. 2019 Jul;90(4):1043-1060

- Hampton, S. Rabagliati, H. Sorace, A. and Fletcher – Watson, S. Autism and Bilingualism: A Qualitative Interview Study of Parents' Perspectives and Experiences. *J Speech Lang Hear Res.* 2017 Feb 1;60(2):435-446
- Hodges H, Fealko C, and Soares N. Autism spectrum disorder: definition, epidemiology, causes, and clinical evaluation. *Transl Pediatr.* 2020 Feb;9(Suppl 1):S55-S65. doi: 10.21037/tp.2019.09.09. PMID: 32206584; PMCID: PMC7082249.
- Kelley, E., Paul, J. J., Fein, D., and Naigles, L. R. Residual language deficits in optimal outcome children with a history of autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2006. 36 (6), 807-828
- Kroll JF, Dussias PE, Bice K, Perrotti L. Bilingualism, Mind, and Brain. *Annu Rev Linguist.* 2015;1:377-394. doi: 10.1146/annurev-linguist-030514-124937. Epub 2014 Aug 13. PMID: 28642932; PMCID: PMC5478196.
- Κωτσόπουλος Σωτήρης. Αυτισμός: Νευροαναπτυξιακή διαταραχή. *Εγκέφαλος* 2007; 44(2).
- Λαδιθιωτάκη Μαρία. Τα χαρακτηριστικά του αυτισμού. Νόηση, 2005.
- Laurent A and C Martinot. Bilingualism and phonological awareness: the case of bilingual (French-Occitan) children. *Reading & Writing*, 2009;23: 435-452.
- Leadbitter, K., Hudry, K., and the Preschool Autism Communication Trial consortium. (2009, May). Does bilingualism affect language development in autism? Poster session presented at the international meeting for autism research, 2009. Chicago, IL
- Marian V, Shook A. The cognitive benefits of being bilingual. *Cerebrum.* 2012 Sep;2012:13. Epub 2012 Oct 31. PMID: 23447799; PMCID: PMC3583091.
- Μανουηλίδου Χριστίνα, *Νευρογλωσσολογία: Εισαγωγή στην Νευρογλωσσολογία*. Έκδοση: 1.0. Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2014.
- May S, Hill R, and Tiakiwai S, Bilingual/immersion education: Indicators of good practice, Final Report to the Ministry of Education, New Zealand, 2004.
- Moradi H, An investigation through different types of bilinguals and bilingualism, *International Journal of Humanities & Social Science Studies*, 2014;1(2): 147-154.

- Μπαϊκούση Χριστίνα, Οι ορισμοί της διγλωσσίας από τους ερευνητές, Πεκπουσία, 2016.
Πρόσβαση στις 21 Δεκεμβρίου 2022 από <https://www.pemptousia.gr/2016/06/i-orismi-tis-diglossias-apo-tous-erevnites/>
- Myriam L. H. Beauchamp, Stefano Rezzonico, Terry Bennett, Eric Duku, Stelios Georgiades, Connor Kerns, Pat Mirenda, Annie Richard, Isabel M. Smith, Peter Myriam L. H. Beauchamp, Stefano Rezzonico, Terry Bennett, Eric Duku, Stelios Georgiades, Connor Kerns, Pat Mirenda, Annie Richard, Isabel M. Smith, Peter Szatmari, Tracy Vaillancourt, Charlotte Waddell, Anat Zaidman-Zait, Lonnie Zwaigenbaum, Mayada Elsabbagh: *The Influence of Bilingual Language Exposure on the Narrative, Social and Pragmatic Abilities of School-Aged Children on the Autism Spectrum*, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 10.1007/s10803-022-05678-w, (2022).
- Nichols E S, Wild C J, Stojanoski B, Battista M E, and Owen A M. Bilingualism affords no general cognitive advantages: A population study of executive function in 11,000 people, *Psychological Science*, 2020;31(5): 548-567.
- Νόηση, Αυτισμός-Διαγνωστικά κριτήρια: Πρόσφατες αλλαγές στα διαγνωστικά συστήματα (DSM/ ICD), 2018.
- Ohashi, J. K., Mirenda, P., Marinova-Todd, S., Hambly, C., Fombonne, E., Szatmari, P. and Thompson, A. Comparing early language development in monolingual- and bilingual-exposed young children with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 2012. 6, 890–897
- Peristeri, E., Baldimtsi, E. Vogelzang, M. Tsimpli, M. Durrleman, S. . The cognitive benefits of bilingualism in autism spectrum disorder: Is theory of mind boosted and by which underlying factors? *Autism Res* . 2021 Aug;14(8):1695-1709
- Ράλλη Ασημίνα. Σχολική και εφηβική ηλικία. Στο: Γλωσσική Ανάπτυξη: Βρεφική, παιδική και εφηβική ηλικία. Επιμέλεια Α. Ράλλη, Αθήνα: Gutenberg, 2019. σελ. 291-309
- Reetzke , R. Zou, X., Sheng, L. and Katsos, N. Communicative Development in Bilingually Exposed Chinese Children With Autism Spectrum Disorders. *J Speech Lang Hear Res* . 2015 Jun;58(3):813-25

- Rogers, S. J. Evidence-based practices for language development in young children with autism. In T. Charman & W. Stone (Eds.), *Social and communication development in autism spectrum disorders* (pp. 143–179). 2005. New York: Guilford.
- Σερετόπουλος Κ, Δ Λάμνισος και Κ Γιαννακού, Η επιδημιολογία των διαταραχών του φάσματος του αυτισμού. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 2020; 37.2: 169-180.
- Τσοκαλίδου Ρούλα, *Διγλωσσία και Εκπαίδευση*. Ενότητα 1. Ορισμοί και Είδη Διγλωσσίας. Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014.
- Τσοκαλίδου Ρ, Χώρος για δύο: Θέματα Διγλωσσίας και Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζυγός, 2012.
- Wei L, *The bilingualism reader*, Routledge, 2020.
- Wenar C and Kerig KP, *Εξελικτική ψυχοπαθολογία: Από τη βρεφική ηλικία στην εφηβεία*. Μεταφράστηκε από Δ. Μάρκουλης. Αθήνα: Gutenberg, 2008.
- Wilkinson LA, *A best practice guide to assessment and intervention for autism spectrum disorder in schools*, London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, 2017.
- World Health Organization, *The International Classification of Diseases*, 11th edition (ICD-11). Geneva, Switzerland: American College of Physicians. 2018. Πρόσβαση στις 20 Δεκεμβρίου 2022 από <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/autism-spectrumdisorders>
- Yu, B. *Talking with bilingual Chinese-American immigrant parents of children with autism spectrum disorders about intergenerational language practices*. ProQuest Dissertation and Theses. 2009.